مجـــله علـــمـی پـــوهنتون ســـــلام
https://salam.edu.af/magazine/14

د بهرنيو هېوادونو سره د اسلامي امارت اړيکي د اسلامي شريعت په رڼا کې

دوکتور مصباح الله عبدالباقی[1]

1- عضـوء کـادر علمـی پـوهنځی شرعیـات و رئیـس پوهنتون سلام
+93771694474 :
Misbah.abdulbaqi@gmail.com :

د بحث لنډيز

په دې مقاله کې تر هر څه دمخه د اسلام په رڼا کې د بهرنيو اړيکو په اهميت او اړتيا خبره شوی، او دا خبره شوی چې دا بايد د مصلحت او مفسدې د قاعدې لاندې وڅېړل شي، دا د ولاء او براء قضيه نه ده چې پر بنسټ يې د تکفير بازار گرم کړی شي، په اوسنيو شرايطو کې چې کوم هېوادونه وجود لري چې د يو اسلامي هېواد لـه لوري اړيکې ورسره ټينگې کړی شي دوه ډوله دي، لومړی: کافر هېوادونه، دويم: مسلمان هېوادونـه، پـه پخوانيو فقهي کتابونو کې د کافرو هېوادونو سره په اړيکو بحث شـوی، ځکـه چې پـه هغـه وخـت کـې اسلامي هېوادونه متعدد نه ؤ، او ټولو مسلمانانو د يو خلافت تر سيوري لاندې ژوند کاوه، په دې مقاله کې په دې بحث شوی چې د اسلامي هېوادونو تعدد بايد شرعا د يو واقعيت په حيث ومنل شي، چې هلته خلک د خپلـو امـورو د تنظيـم لپـاره بايد اداره رامنځته کړي، ځکه اسلام بې نظمي نه مني، مگر د دې هېوادونو په مشرانو کې د هيڅ هېواد مشر هـم د خليفة المسلمين حيثيت نه لري، او د دې مسلمانو هېوادونـو سره هـم بايـد د هماغـه اصـولو سره سـم اړيکې جوړې کړی شي د کومو اصولو پر بنسټ چې د کافرو هېوادونو سره مسلمان هېواد اړيکې جوړوي، خو د اسلامي هېوادونو ترمنځ د اړيکو لپاره يوازې دوه اصله اضافه دي چې هغه د اسلامي اخوت، او د مسلمانانو ترمنځ د ولاء او دوستۍ اصل دی.

معلومات مقاله

تاريخ نشر: 1401/05/23

شماره مقاله در ژورنال: 02

تعداد صفحات: 27

شماره نوبتی مجله: 11

کليد واژه ها

دار الاسلام، دار الحرب، دار الکفر، بهرنی اړيکي، د اسلامي هېوادونو تعدد

معلومات مجله:

مجله علمی پوهنتون سلام، نشرات خويش را از سال 1390 هـ.ش آغاز نموده و دست آورد های زيادی در اين زمينه دارد، در ادامه سلسله فعاليت های خويش به تاريخ 1401/03/22 اعتبار نامه خويش را به عنوان يکی از معتبرترين مجله از وزارت محترم تحصيلات عالی کشور به دست آورد،
آدرس: افغانستان، کابل، ناحيه چهارم، کلوله پشته، چهار راهی قلعه بست (گل سرخ)، پوهنتون سلام.
آدرس ارتباطی؛ **ويب‌سايت:** https://salam.edu.af/magazine ، **ايميل:** salamuk@salam.edu.af ، **شماره های تماس:** +93202230664 و +93788275275

د پيل خبرې

الحمد لله رب العلمين والصلاة والسلام على سيد الأنبياء والمرسلين وعلى آله و أصحابه أجمعين وبعد.

قرآن کريم يو داسې کتاب دی چې د الله تعالى له لوري د بشريت لپاره د اخيري پيغام او اخيري هدايت نامې په توگه رالېږل شوی دی، بيا يې الله تعـالى د حفاظت او مصئونيت ضمانت په خپله کړی دی، لکه په قرآن کريم کې چې فرمايي: {إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ} [الحجر: 9] بې له شکه همدا موږ دا هدايت نامه نازله کړې ده، او همدا موږ يې حفاظت کونکي يو.

په دې حفاظت کې د قرآن کريم د حفاظت دواړه اړخونه (لفظي او معنوي) شامل دي، نو الحمد لله د قرآن کريم الفاظ هم محفوظ دي او همدا راز قرآن کريم د معنوي تحريف څخه هم محفوظ پاتې دی.

او له دې امله چې دا کتاب د الله تعالی له لورې رالیږل شوی دی، چې زموږ خالق او مالک دی، نو د يو مسلمان په نزد چې د الله په ذات او د هغه په خالقيت او مالکيت ايمان ولري، د قانون لپاره له دې کتاب څخه پرته بل کوم غوره مصدر نه شي کېدلی.

نو کله چې قرآن کريم په دې توګه محفوظ دی، او د مسلمانانو لپاره د قانون تر ټولو بنسټيز مصدر دی، نو د ژوند په بېلا بېلو اړخونو کې اسلامي امت ته د افرادو، ټولنو او هېوادونو په حيث د وړپېښو مسائلو لپاره د حلولو تر ټولو بنسټيز مصدر همدا قرآن کريم دی، نو هر کله چې مسلمان د فرد په حيث او يا هم د ټولنې او هېواد په حيث د کوم مشکل سره مخ کيږي، نو بايد د هغه مشکل حل په قرآن کريم کې ولټوي، په اوسني عصر کې قرآن کريم ته د بېلا بېلو قضاياو د حلولو د لټولو لپاره د تفسير يوه نوې تګلاره وټاکل شوه چې هغې ته موضوعي تفسير وويل شو، موږ په دې لنډه ليکنه کې ددې هڅه کوو چې د قرآن کريم په رڼا کې د يو مسلمان هېواد نړيوالې اړيکې د نورو هېوادونو سره وڅېړو، مګر له دې امله چې دا قضيه نوې ده، او تکييف ته اړتيا لري، همدا راز دې ته اړتيا لري چې موږ لومړی هغه هېوادونه مشخص کړو چې يو اسلامي هېواد بايد ورسره اړيکې ولري، نو کله کله به پرې د موضوعي تفسير پر ځای د يو عام فقهي بحث رنګ غالب وي چې له دې څخه خلاصون نشته.

نړيوالې اړيکې څه ته وايي؟

د نړيوالو اړيکو تعريف له يوې زمانې څخه بلې زمانې او د يو فرهنګ څخه بل فرهنګ ته فرق کوي، خو په اوسنۍ زمانه کې د نړيوالو اړيکو تعريف په لاندې ډول شوی دی:

نړيوالې اړيکې هغه ټولو اړيکو ته ويل کيږي چې يو خپلواک هېواد يې د خپل قلمرو څخه بيرون د نورو هېوادونو سره د سولې او جنګ په حالت کې لري، د داسې اړيکو د رامنځته کېدو لپاره لاندې دوه شرطونه اړين دي:

لومړی: په نړۍ کې د متعددو خپلواکو هېوادونو موجوديت؛ ځکه که مستقل او خپلواکه هېوادونه وجود ونه لري نړيوالې اړيکې نه شي متصور کېدلی.

دويم: دا مستقل او خپلواک هېوادونه بايد په خپلو کې په هميشنيو، سوله ايزو اړيکو کې سره ښکيل وي[1].

د نړيوالو اړيکو د قانون او علم تعريف

د دې اړيکو د تنظيمونکي قانون چې نړيوال عمومي قانون بلل کيږي تعريف داسې شوی دی چې: دا د هغه قواعدو د مجموعې او ټولګې نوم دی چې د هېوادونو ترمنځ اړيکې تنظيموي، او د سولې او جنګ په وخت کې د هر يو حقوق او مسؤوليتونه ټاکي[2].

نو هغه علم چې د هېوادونو ترمنځ د اړيکو د تنظيم، او د سولې او جنګ په حالت کې د هېوادونو د حقوقو او مسؤوليتونو څخه بحث کوي، هغه ته د نړيوالو اړيکو علم ويل کيږي.

له دې تعريف څخه څرګنديږي چې نړيوالې اړيکې د دوو مستقلو هېوادونو ترمنځ وي، دا دوه هېوادونه که مسلمان هېوادونه وي او که دوه کافر هېوادونه وي، او که يو مسلمان او بل کافر هېواد وي، دا خو د نړيوال عمومي قانون غوښتنه ده، مګر د اسلام د نړيوالو اړيکو د قانون (السير) له نظره دا اړيکې بايد څرګنده وي، د دې لپاره دا اړينه ده چې دا وکتل شي چې اسلام نړۍ څرنګه تقسيموي؟ ايا په دې اعتراف کوي چې متعدد مسلمان هېوادونه دې وجود ولري؟ تر څو يې ترمنځ اړيکې وجود ولري؟ د غير مسلمانو هېوادونو سره اړيکو ته په کومه سترګه ګوري؟ ايا ټولو غير مسلمانو هېوادونو ته په يوه سترګه (د دار حرب په توګه) ګوري، که دار الحرب هم متفاوت حيثيتونه لري؟ دا ټول هغه مسائل دي چې بايد په دقت سره وڅيړل شي، مګر د دې ټولو څخه دمخه بايد د دې نړيوالو اړيکو په اړتيا او ضرورت خبره وشي، ځکه تر څو د يو کار اهميت او اړتيا و نه څيړل شي د هغه تفصيلي احکام څېړل اړين نه وي.

د يو مسلمان هېواد لپاره د نړيوالو اړيکو اهميت

د اسلامي امارت او هر مسلمان هېواد لپاره نړيوالې اړيکې خورا مهمې دي، دا اړيکې يوازې په دې کې نه را خلاصه کيږي چې نور هېوادونه او نړيوالې اداري يو هېواد په رسميت وپېژني، په دې کې شک نشته چې دا يې لومړی پړاو دی، بلکې د دې ترڅنګ دې ته هم اړتيا ده چې اسلامي امارت د نړۍ د ټولو هېوادونو سره مثبتې اړيکې ولري، داسې اړيکې چې د هېوادونو اعتماد را جلب کړی شي، د اعتماد په فضاء کې موږ خلک په دې قانع کړو چې موږ يو ازاد ملت يو، د خپلو معتقداتو سره سم د ژوند کولو حق لرو، موږ د ټولو سره د متبادل احترام په فضاء کې مثبتې اړيکې جوړول او پالل غواړو، يوازې په رسميت پېژندل ځکه کفايت نه کوي ځکه چې موږ ګورو د ايران او سوډان په څېر هېوادونه له مودو راهيسې نړۍ او د نړۍ هېوادونه په رسميت پېژني مګر هغه اهداف او مقاصد چې د دې اړيکو په نتيجه کې بايد تر لاسه شي نه يې دي تر لاسه کړي.

يوه قضيه چې ورته اشاره کول غواړم هغه دا ده چې د نړۍ د هېوادونو سره اړيکې د ضرورت د احکامو تابع دي، او کله کله خو حاجت هم د ضرورت قائمقام ګرځي، لکه فقهي قاعده چې وايي: الحاجة قد تقوم مقام الضرورة[3]، نو دا اړيکې ايجادول د اړتياو د رفع کول لپاره دي، نو د دې اړيکو د عقيدې او کفارو سره د دوستۍ او دښمنۍ (ولاء او براء) سره هيڅ تړاو نشته، له دې امله چې دا د ضرورت غوښتنه ده، که اړتيا نه وی، او د نړۍ سره د پريکون سره په نړۍ کې ژوند ممکن وی نو کېدلی شو چې د دې اړيکو په جوړولو دومره تأکيد نه وی شوی.

1- اصول العلاقات الدولية فی فقه الامام محمد بن الحسن الشيباني ج١ ص ١٧٧، دکتور عثمان جمعه ضميرية، چاپ دار المعالي، صويلح، عمان، اردن، لومړی چاپ ١٩٩٩م.

2 - الشريعة الاسلامية والقانون الدولي العام ص ٨٠ د المستشار علي علي منصور تأليف، الجمهورية العربية المتحدة، المجلس الأعلى للشؤون الاسلامية، القاهرة، لومړی چاپ ١٩٧١م موافق ١٣٩٠هـ ش.

3 - معلمة زايد للقواعد الفقهية والأصولية 7/275 رقم القاعدة: 260. دا قاعده په ډيرو الفاظو راغلی ده لکه «الحَاجَةُ تُنَزَّلُ مَنْزِلَةَ الضَّرُورَة: عَامَّةً كَانَتْ أَوْ خَاصَّةً» او لکه «الحاجات تتنزل منزلة الضرورات في إباحة المحظورات» او «حاجة الناس تجري مجرى الضرورة» او «اعتبار الحاجة في تجويز الممنوع كاعتبار الضَرورة في تَحليل المحرم».

نړیوالې اړیکې له دې امله ډیرې مهمې دي ځکه چې ډیر داسې اهداف وجود لري چې د ښو او مثبتو نړیوالو اړیکو پرته یې ترلاسه کول ممکن نه دي، نو د هغه فقهي قاعدې پر بنسټ چې وایي «ما لا یتم الواجب الا به فهو واجب»[1] دا اړیکې اړینې ګرځي، اسلام چې د بشریت لپاره د الله متعال اخیري پیغام او رسالت دی، دا یې د ټول بشریت لپاره رالیږلی دی، د دې دا عمومیت د دې د نړیوالتوب ښکارندوی دی، او همدا یې د دې د نړیوال اړیکو لپاره بنسټ هم دی، دا دین او د الله تعالی دا اخیري پیغام هر څوک په خپل ځای کې مخاطب کوي، او د هغوی لپاره احکام لري، کله د سولې احکام او کله هم د جنګ احکام، دا ټول د نورو سره د اړیکو بنسټ ګرځي، له دې امله چې اوس هغه حالت نه دی چې علماو کله د اسلام د نړیوالو اړیکو په اړه تأصیلي لیکنې کړې دي، کله چې په نړۍ کې یو اسلامي خلافت وه، بلکې اوس متعدد مسلمان هېوادونه هم وجود لري، له دې امله دا اړیکې به یا د مسلمانو هېوادونو سره وي او یا به د غیر مسلمو هېوادونو سره، نو دا اړیکې که د مسلمانو هېوادونو سره وي او که د غیر مسلمو هېوادونو سره وي، دلته موږ په لنډ ډول د هغه اصولو او بنسټونو یادونه کوو چې د هر چا سره د اړیکو د جوړولو او پاللو غوښتنه کوي، د دې په ضمن کې به هغه مجالات هم را په ګوته شي چې د اسلامي امارت له پلوه د بهرنیو اړیکو له لارې پرې ترکیز وشي، دا بنسټونه په لاندې ډول دي:

لومړی بنسټ: د انساني اصل یو والی

قرآن کریم په دې تأکید کوي چې ټول انسانان د یو اصل څخه دي، ټول د آدم علیه السلام او حضرت حوا اولاد دي، او د یو جنس د افرادو ترمنځ اړیکې اړینې دي، دا اړیکې که ایجابي وي او که سلبي، د دې اړیکو څخه هیڅ چاره وجود نه لري، الله تعالی فرمایي: **{يَاأَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً } [النساء: 1]**

ای انسانانو د خپل پالونکي (رب) څخه وویریږئ چې تاسې یې د یو نفس (حضرت آدم) څخه پیدا کړي اوسئ، او د هغه څخه یې د هغه جوړه هم پیدا کړې ده، او د هغوی دواړو څخه یې ډیر سړي او ښځې خپاره کړي دي.

د دې ایت کریمه په تفسیر کې امام المفسرین ابن جریر الطبري وایي:«ومُنَبِّهَهُم بذلك على أن جميعهم بنو رجل واحد وأم واحدة، وأن بعضهم من بعض، وأن حق بعضهم على بعض واجبٌ وجوبَ حق الأخ على أخيه، لاجتماعهم في النسب إلى أب واحد وأم واحدة، وأن الذي يلزمهم من رعاية بعضهم حق بعض، وإن بَعُدَ التلاقي في النسب إلى الأب الجامع بينهم، مثل الذي يلزمهم من ذلك في النسب الأدنى، وعاطفًا بذلك بعضهم على بعض، ليتناصفوا ولا يتظالموا، وليبذُل القوي من نفسه للضعيف حقه بالمعروف على ما ألزمه الله له»[2].

الله تعالی د دې په ذریعه (چې انسانان ټول د یو مور او پلار څخه پیدا دي) انسانان دې لور ته متوجه کوي چې دوی د یو سړي او یوې ښځې بچیان دي، دوی یو د بل برخه دي، دوی یو پر بل باندې داسې حق لري لکه یو ورور یې چې پر بل ورور لري، ځکه دوی ټول یو پلار او یوې مور ته په انتساب کې سره یو شانته دي، د دوی ترمنځ چې یو پر بل د حقوقو کوم رعایت لازم دی – سره له دې چې دوی کوم پلار کې سره شریک دي هغه ډیر لیرې هم دی ـ د دې سره سره د دې حقوقو رعایت په هماغه څیر لازم دی لکه څرنګه چې په نږدې نسب کې د شریکو خلکو لپاره لازم دی، او د دې په ذریعه الله تعالی انسانان په خپلو کې عطوفت او نرمۍ ته رابللي دي؛ تر څو یو د بل سره د انصاف تعامل وکړي، یو پر بل ظلم و نه کړي، او قوي په خپله خوښه د ضعیف حق په هغه توګه اداء کړي چې الله تعالی لازم کړی دی.

کومو شیانو ته چې امام ابن جریر الطبري اشاره کړې ده، په حقیقت کې هغه حقوق دي چې د دې بهرنیو اړیکو له لارې باید تر لاسه شي، او د دې مبنی یې په نسب کې د انسانانو ګډون ښودلی دی، چې ټول ـ مسلمانان دي که کافر ـ د حضرت ادم او حوا اولاد دي او په نسب کې سره ګډ دي، نو تر منځ یې اړیکې اړینې دي.

الله تعالی په یو بل ایت کریمه کې هم همدې حقیقت ته اشاره کوي، فرمایي: **{ يَاأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ} [الحجرات: 13]**. ای انسانانو موږ تاسې د یو سړي او یوې ښځې څخه پیدا کړي اوسئ.

او د بقرې په سورت کې او همدا راز په المائدة سورت کې الله تعالی فرمایي چې انسانان یو امت وه، او اختلاف وروسته په کې را پیدا شوی دی، الله تعالی **فرمایي: وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا ۚ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ [یونس: 19]**. خلک (ټول) یو امت ؤ، نو په خپلو کې سره اختلاف وکړ.

د شیخ المفسرین امام ابن جریر طبري د تفسیر سره سم دا ټول ایتونه په دې دلالت کوي چې انسانان (کافر وي او که مسلمان) حضرت آدم علیه السلام ته د انتساب له امله یو پر بل باندې حقوق لري، او دا حقوق په هماغه څیر لازم او ضروري حقوق دي لکه څرنګه چې په نږدې نسب کې د شریک خلکو حقوق پر انسان باندې لازم دي، او دا حقوق یوازې هغه وخت سرته رسېدلی شي کله چې د نړۍ انسانان یو د بل سره مثبتې اړیکې ولري.

دویم: تعارف (پیژندګلوي) د نړیوالو اړیکو بل بنسټ

الله تعالی په انسانانو کې ټولګي، قبیلې او قومونه د دې لپاره جوړ کړي دي چې په خپلو منځونو کې یو د بل سره وپیژني، او د پیژندلو په نتیجه کې یو د بل سره د محبت او عطوفت تعامل ولري، الله تعالی فرمایي: **يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنَّا خَلَقۡنَٰكُم مِّن ذَكَرٖ وَأُنثَىٰ وَجَعَلۡنَٰكُمۡ شُعُوبٗا وَقَبَآئِلَ لِتَعَارَفُوٓاْۚ إِنَّ أَكۡرَمَكُمۡ عِندَ ٱللَّهِ أَتۡقَىٰكُمۡۚ إِنَّ ٱللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٞ [الحجرات: 13].**

ای خلکو موږ تاسې د یو سړي او ښځې څخه پیدا کړي اوسئ، او تاسې مو ملیتونه او قبائل ګرځولي یاست تر څو یو بل سره وپیژنئ، ستاسې ترمنځ د الله په وړاندې تر ټولو معزز هغه څوک دی چې تر هر چا ډیر تقوا لرونکی وي، یقینا الله تعالی ډیر عالم او ډیر باخبره دی.

قرآن کریم چې ځای پر ځای انسان یو اصل ته ورګرځوي، او په ډیر آیتونو کې ددې یادونه کوي چې انسانان د یو مور او پلار (آدم او حوا) اولاد دي، همدا قضیه په احادیثو کې هم ډیره زیاته تکرار شوې ده، د بیلګې په توګه په هغه اوږد حدیث کې چې په سننو او مسانیدو کې روایت شوی دی، چې رسول الله صلی الله علیه وسلم به د

1 - دا یو د هغه قواعدو څخه ده چې د ټولو فقهاو ترمنځ اتفاقي ده، د مراجعو او مصادرو لپاره یې وګورئ: معلمة زاید للقواعد الفقهیة والأصولیة 27/429، د قاعدې شمېره: 1836، دا قاعده د دې لفظ تر څنګ په نورو الفاظو هم نقل شوې ده، لکه: «الأمر بالشيء يكون أمرا بما لا يتم ذلك الشيء إلا به» او «ما لا يتوصل إلى الواجب إلا به فهو واجب»او «ما لا يحصل الواجب إلا به فهو واجب ».
2 - «تفسير الطبري (جامع البيان في تفسير آي القرآن) ط دار التربية والتراث» ج 7 ص 512- 514.

لمانځه نه وروسته دا دعاګانې لوستلې، او په یوه برخه کې یې رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمایي: «أَنَا شَهِيدٌ أَنَّ الْعِبَادَ كُلَّهُمْ إِخْوَةٌ»[1]. زه د دې ګواه یم چې بندګان ټول سره ورونه دي.

دا پیژندګلوي پخپله هدف نه دی، بلکې د پیژندلو وروسته چې کوم محبت او الفت باید رامنځته شي هغه باید د دې تعارف او پیژنګلوی په نتیجه کې رامنځته شي، امام الوسي همدې ته اشاره کوي او وایي: «جعلناكم كذلك ليعرف بعضكم بعضا فتصلوا الأرحام وتبينوا الأنساب والتوارث». تاسې مې په ملیتونو او قبیلو د دې لپاره ویشلي یاست تر څو یو بل وپیژنئ، او په خپلو کې خپلولي وپالئ، خپل نسبونه وپیژنئ، او دا وپیژنئ چې څوک د چا وراث ګرځي.

او د همدې تعارف، په نتیجه کې عطوفت، محبت، ګډ کار او یو بل سره مرسته رامنځته کیږي، او همدې حالت ته موږ د ملتونو او هېوادونو ترمنځ اړیکې وایو، کله چې تعارف مطلوب دی، نو دا اړیکې په هغه مبتني دي نو دا به هم اړینې او ضروري وي.

دریم بنسټ: په نړۍ کې ګډ ژوند او یو بل ته اړتیا

1- په نړۍ کې ګډ ژوند د دې غوښتنه کوي چې انسانان(کافر وي او که مسلمان) باید یو د بل سره اړیکې ولري، هغه که په انفرادي توګه وي او که په جمعي توګه وي، د هېوادونو په کچه وی او که د ټولګیو په کچه، په دې اړه الله تعالی فرمایي: **هُمۡ يَقۡسِمُونَ رَحۡمَتَ رَبِّكَۚ نَحۡنُ قَسَمۡنَا بَيۡنَهُم مَّعِيشَتَهُمۡ فِي ٱلۡحَيَوٰةِ ٱلدُّنۡيَاۚ وَرَفَعۡنَا بَعۡضَهُمۡ فَوۡقَ بَعۡضٖ دَرَجَٰتٖ لِّيَتَّخِذَ بَعۡضُهُم بَعۡضٗا سُخۡرِيّٗاۗ [الزخرف: 32].**

ایا دوی ستا د پروردګار رحمت تقسیموي؟ موږ د دوی ترمنځ د دنیا په ژوند کې د دوي معیشت او اقتصاد تقسیم کړی دی، او (په مالدارۍ کې مو) یو شمېر خلکو ته په یو شمېر نور فوقیت ورکړی، تر څو یو شمېر خلک د یو شمېر نورو څخه د خپلو اړتیا د پوره کولو لپاره استفاده وکړي.

امام ابو حفص نسفي وایي چې د (لیتخذ بعضهم بعضا سخریا) معنی دا ده چې هره طبقه د بلې څخه استفاده وکړي، په خپله حرفه او صنعت کې ترې هغه کار واخلي چې اړتیا ورته لري، او کارګر د هغه څخه د هغه مزدورۍ په ذریعه استفاده کوي چې له هغه څخه یې ترلاسه کوي، نو هر یو د بل څخه اقتصادي ګټه لاس ته راوړي[2].

په تفسیر الکشاف کې وایي: «وأنّ الله عزّ وعلا هو الذي قسم بينهم معيشتهم وقدرها ودبر أحوالهم تدبير العالم بها، فلم يسوّ بينهم ولكن فاوت بينهم في أسباب العيش، وغاير بين منازلهم فجعل منهم أقوياء وضعفاء وأغنياء ومحاويج وموالي وخدما، ليصرف بعضهم بعضا في حوائجهم ويستخدموهم في مهنهم ويتسخروهم في أشغالهم، حتى يتعايشوا ويترافدوا ويصلوا إلى منافعهم ويحصلوا على مرافقهم، ولو وكلهم إلى أنفسهم وولاهم تدبير أمرهم، لضاعوا وهلكوا»[3].

جار الله زمخشري هم همدا خبره کوي، وایي: الله تعالی د هغوی ترمنځ د هغوی رزق او معیشت تقسیم کړی، او ټاکلی دی، او د هغوی د حالاتو څخه د یو باخبره او عالم ذات په حیث یې د هغوی د ظروفو او حالاتو اداره او تدبیر کړی دی، هغوی یې سره مساوي نه دي ګرځولي، بلکه د هغوی ترمنځ یې د رزق په وسائلو کې تفاوت رامنځته کړی دی، د هغوی مراتب یې هم مختلف کړي دي، نو یو شمېر یې قوي پیدا کړي او شمېر یې ضعیف، یو شمېر بډای او نور یې محتاج ګرځولي، څه یې مالکان او څه یې غلامان جوړ کړي، تر څو یو شمېر خلک نور په خپلو کارونو کې مصروف کړي، او دهغوی څخه په خپلو حرفو کې کار واخلي، او هغوی د خپلو اړتیاو لپاره استخدام کړي، تر څو یو د بل سره ګډ ژوند وکړي، او یو بل ته ګټه ورسوي، او په عین وخت کې خپلو ګټو ته هم ورسیږي، او خپلې فائدې هم ترلاسه کړي، که الله پاک دا کار دوی ته سپارلی وی، او د خپلو معاملاتو اداره او تدبیر یې پخپله دوی ته ورکړی وی، نو له منځه به تللي وی او تباه شوي به وی[4].

نو دا ایتونه په دې دلالت کوي چې په انسانانو کې تفاوتونه الله تعالی د لوی حکمت لپاره ایښي دي، او لکه څرنګه چې افراد یو بل ته الله تعالی محتاج پیدا کړي دي، او هیڅ یو انسان هم خپل ټولې اړتیاوې په ځانته ځان نشي پوره کولی، د بیلګې په توګه که څوک وغواړي یو جوړه لباس واغوندي دا په دې کار کې دومره خلکو ته اړتیا پیدا کوي چې که په ځانته ځان وغواړي دا ټول کارونه سرته ورسوي شاید ډیر زیات وخت او جهد ترې وغواړي، او شاید و نه توانیږي، په همدې شکل هېوادونه هم د خپلو ضرورتونو په پوره کولو او سرته رسولو کې یو بل ته اړ دي، ډیر داسې کارونه او ضرورتونه دي چې یو هېواد که هر څومره قوي، بډای او توانمند هم وي په ځانته ځان هغه کارونه سرته نه شي رسولی، دا خو لا پرېږده چې یو ضعیف او ناتوانه هېواد یې په ځانته ځان سرته ورسوي، له دې امله نورو هېوادونو ته به اړتیا پیدا کوي، او دا اړتیاوې دا هېوادونه ګډ ژوند ته اړ کوي، او دا ګډ ژوند، او متبادلې ګټې د بهرنیو اړیکو غوښتنه کوي، چې له هغوی پرته دا ګډ ژوند پرمخ وړل ناممکن ګرځي.

څلورم بنسټ: انساني کرامت یو بل بنسټ

د قرآن کریم د بیان سره سم الله تعالی انسان ته عزت او کرامت وربخښلی دی، الله تعالی فرمایي: **وَلَقَدۡ كَرَّمۡنَا بَنِيٓ ءَادَمَ وَحَمَلۡنَٰهُمۡ فِي ٱلۡبَرِّ وَٱلۡبَحۡرِ وَرَزَقۡنَٰهُم مِّنَ ٱلطَّيِّبَٰتِ وَفَضَّلۡنَٰهُمۡ عَلَىٰ كَثِيرٖ مِّمَّنۡ خَلَقۡنَا تَفۡضِيلٗا** [الإسراء: 70].

موږ د آدم اولاد معزز کړي دي، او هغوی ته مو په وچه او بحر کې د سپرلی اسباب او وسائل برابر کړي دي، او هغوی ته مو پاکه روزي ورکړی، او په ډیرو مخلوقاتو مو ورته فضیلت ورکړی دی.

په روح المعاني کې وایي: «وَلَقَدْ كَرَّمْنا بَنِي آدَمَ أي جعلناهم قاطبة برهم وفاجرهم ذوي كرم أي شرف ومحاسن جمة لا يحيط بها نطاق الحصر»[5].

الوسي د قاضي ابو السعود د تفسیر څخه په استفادې د دې ایت د مفهوم په اړه وایي چې موږ د آدم علیه السلام ټول اولادونه معزز ګرځولي دي هغوی که نیکان دي او که بدان، او دا عزت او شرف او محاسن دومره دي چې د حصر په دائره کې نه راځي.

---

1 - «سنن أبي داود» (2/ 83) ت محيي الدين عبد الحميد.

2 - تیسیر التفسیر ج ۱۳ ص ۲۷۹ تألیف: نجم الدين عمر بن محمد بن أحمد النسفي الحنفي (۴۶۱- ۵۳۷هـ) (دا د امام أبو البركات النسفی (ت 710) د مدارك التنزيل د مؤلف څخه بیل عالم دی چې له هغه څخه ډیر مخکې تیر شوی دی، او هغه یې د تفسیر څخه ډیره استفاده هم کړی ده) تحقیق: ماهر اديب حبوش، ناشر: دار اللباب للدراسات وتحقيق التراث، اسطنبول، ترکیا، لومړی چاپ کال ۲۰۱۹م – ۱۴۴۰هـ.

3 - الكشاف عن حقائق التنزيل، وعيون الأقاويل في وجوه التأويل (4/ 248). أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، الزمخشري جار الله (المتوفى: 538هـ) الناشر: دار الكتاب العربي – بيروت، الطبعة: الثالثة - 1407 هـ.

4 - الكشاف عن حقائق التنزيل، وعيون الأقاويل في وجوه التأويل (4/ 248) مخکینی مصدر.

5 - روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني ج8 ص 112، تألیف: شهاب الدين محمود بن عبد الله الحسيني الألوسي (المتوفى: 1270هـ)، تحقيق: علي عبد الباري عطية، خپرونکي اداره: دار الكتب العلمية – بيروت، لومړی چاپ: ۱۴۱۵هـ..

د تکریم تر ټولو لوی مظهر عقل او معرفت دی، هغه عقل او معرفت چې له امله یې الله تعالی پرښتو ته امر وکړ چې حضرت آدم علیه السلام ته سجده وکړي، او همدا معرفت او عقل دي چې په نړۍ کې د تمدن د پرمختګ لامل ګرځي چې هغه پخپله د اسلام د مقاصدو څخه یو مقصد دی، نو دا الهي تکریم د دې غوښتنه کوي چې انسان هم د بل انسان تکریم وکړي، او په هغه ډول عزت ورکړي چې اسلامي شریعت ورکړی، او دا تکریم هغه وخت سرته رسېدلی شي چې انسان د بل انسان سره مثبتې اړیکې ولري، او لکه مخکې مو چې ورته اشاره درلوده د انفرادي اړیکو ډېر اصول د هېوادونو په اړیکو باندې د انطباق وړ دي، نو بناء انسان لپاره «الهي تکریم» د بین المللي اړیکو یو بنسټ دی، او دا اړیکې د دې الهي ارادې (انسان ته من حیث انسان تکریم ورکول) د عملي کولو او پلی کولو یوه مهمه وسیله ده.

پنځم بنسټ: د خیر په کارونو کې همکاري

الله تعالی مسلمانانو ته یو داسې جامع حکم ورکړی دی چې د هر چا سره هغه که مسلمان وي او که کافر نه یوازې دا چې د اړیکو جوړولو بنسټ ګرځي بلکې د اړیکو جوړولو نه پورته د عملي همکارۍ غوښتنه هم کوي، هغه د الله تعالی دا وینا ده، چې فرمايي: **وَتَعَاوَنُواْ عَلَى ٱلبِرِّ وَٱلتَّقوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُواْ عَلَى ٱلإِثمِ وَٱلعُدوَٰنِ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ إِنَّ ٱللَّهَ شَدِيدُ ٱلعِقَابِ** [المائدة: 2].

د نیکۍ او تقوی په کارونو کې یو د بل سره همکاري او مرسته وکړئ، او د ګناه او ظلم په کارونو کې مرسته مه کوئ، او د الله تعالی څخه ووېرېږئ، بې شکه الله تعالی سخت عذاب ورکونکی دی.

په دې ایت کې د «بر» لفظ د مفسرینو د تصریح سره سم په هر هغه څه دلالت کوي چې په شریعت کې یې امر شوی وي، او د «تقوی» لفظ هغه ټول څه په ځان کې رانغاړي چې شریعت ترې منع کړې ده، نو دا دواړه لفظونه دومره عمومیت لري چې ټول ښه کارونه (امر و نهي) یې احاطه کړي دي.

او بله دا چې دا ټولو انسانانو ته امر دی، امام قرطبي وایي: «وَهُوَ أَمْرٌ لِجَمِيعِ الْخَلْقِ بِالتَّعَاوُنِ عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى، أَيْ لِيُعِنْ بَعْضُكُمْ بَعْضًا»[1]. دا ټولو انسانانو ته امر دی چې د نیکۍ او تقوی په کارونو کې یو د بل سره مرسته وکړي. هدف یې دا دی چې دا یوازې د مسلمانانو سره د تعاون او همکارۍ غوښتنه نه کوي بلکې د ټولو انسانانو هغه که مسلمانان وي او که غیر مسلمانان دا ایت ورسره د نیکیو او تقوی په کارونو کې د همکارۍ او مرستې غوښتنه کوي.

د اسلامي هېواد لپاره همدا الهي امر د نړیوالو اړیکو لپاره یو بنسټ مهیا کوي، ځکه د دې اړیکو له لارې د نیکیو او تقوی په ډېرو قضایاو کې مسلمان هېوادونه همکاري کولی شي، د بېلګې په توګه:

- د لوړو انساني اخلاقیاتو او ارزښتونو ترویج لکه عدل او انصاف، ازادي، د قانون پر واړندې د ټولو یو شانته والی، رېښتیا، عفت او داسې نور داسې انساني او تمدني اخلاقیات دي چې هره ټولنه یې تأییدوي، له دې امله اسلامي هېوادونه دا لوړ اخلاقي ارزښتونه د بهرنیو اړیکو د تقویې له لارې ترویجولی شي، او دا به د تعاون علی البر والتقوی یو ښه مصداق وي.

- همدا راز د مظلومانو ترڅنګ درېدل، د ملیتونو د جایزو او عادلانه حقوقو څخه دفاع کول، په نړۍ کې د ظلم، بربریت، تعصب او نژاد پرستۍ په مخ کې درېدل، او د مظلومانو سره مرسته کول، د هغوی د عادلانه قضایاو څخه دفاع کول، ټول د تعاون علی البر والتقوی په ضمن کې راځي، رسول الله صلی الله علیه وسلم د جاهلیت په زمانه کې د مظلومانو د حمایت لپاره په یو تړون چې «حلف الفضول» نومېده ګډون کړی وه، د هغه په اړه فرمايي: «لَقَدْ شَهِدْتُ فِي دَارِ عَبْدِ اللهِ بْنِ جُدْعَانَ حِلْفًا مَا أُحِبُّ أَنَّ لِيَ بِهِ حُمْرَ النَّعَمِ، وَلَوْ أُدْعَى بِهِ فِي الْإِسْلَامِ لَأَجَبْتُ»[2]. د عبد الله بن جدعان په کور کې د یو تړون شاهد وم، نه خوښوم چې له هغه محروم شوی وی، او ډېر سره اوښان مې لاس ته راوړي وی، که په اسلام کې هم داسې کوم تړون ته (چې د مظلومانو د حمایت لپاره وه) دعوت شم نو حتما به دا دعوت قبول کړم. او د مظلومانو د قضایاو څخه دفاع او د ظلم په مقابل کې درېدل د نړیوالو اړیکو له لارې تأمینیدلی شي، او دا کارونه شرعا مطلوب دي نو د مطلوب او واجب کار وسیله به هم همداسې وي.

شپږم بنسټ: د هېوادونو ترمنځ ګډ اهداف تر لاسه کول

نړیوالې اړیکې له دې امله هم اړینې دي چې ډېر داسې مصالح او مقاصد دي چې له دې اړیکو پرته یې لاس ته راوړل ممکن نه دي، او په دې مصالحو کې ځینې داسې دي چې د هېوادونو بقاء او دوام ورپورې تړلی دی، او په شریعت کې یو دا قاعده ده چې: «ما لا یتم الواجب إلا به فهو واجب»[3]. د نړۍ حالاتو ته په کتو هغه وختونه تللي دي چې یو هېواد دا تصور وکړي چې موږ د چا سره سروکار نه لرو، نه چا سره اړیکو ساتو او نه ورته اړتیا لرو، نه دې موږ سره څوک اړیکې ساتي او نه دې راسره کار لري، په خپل هېواد کې دننه دې موږ په آرام پرېږدي، دا تصور ځکه درست نه دی ځکه چې که څوک وغواړي که ونه غواړي نور هېوادونه ترې اغیزمن کېږي او دا هېواد د نورو څخه اغیزمن کېږي، د هغه امورو له جملې څخه چې د بین المللي اړیکو څخه پرته نه شي ترلاسه کېدلی او هغه د هېوادونو د بقاء لپاره اړین دي، دې لاندې امورو ته اشاره کول اړینه بولم:

أ- د هېواد د ځمکنۍ بشپړتیا او ازادۍ ساتنه

هر هېواد په طبیعي توګه دې ته اړتیا لري چې د هېواد د ځمکنۍ بشپړتیا ساتنه وکړي، خپل جغرافیایي حدود محفوظ وساتي چې څوک پرې تیری ونه کړي، او د نورو هېوادونو د عسکري او سیاسي لاس وهنو څخه یې محفوظ وساتي، ځمکه او هوا یې په خپل لاس کې وي، دومره توانایي ولري چې خپل ملي امنیت وساتي، وګړي یې د نورو هېوادونو د تیري څخه په ویره کې نه وي، او دا یو لوی نعمت دی چې په بېلا بېلو آیتونو کې یې الله تعالی یادونه کړې ده، لکه په سورت قریش کې چې فرمايي: **فَليَعبُدُواْ رَبَّ هَٰذَا ٱلبَيتِ ٱلَّذِيٓ أَطعَمَهُم مِّن جُوعٖ وَءَامَنَهُم مِّن خَوفِ** [قریش: ۳-۴]. او دا خو یو څرګند حقیقت دی چې دا امن، او د خپل هېواد ساتنه یوازې د

---

1 - الجامع لأحكام القرآن» (6/ 46، تألیف: أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي شمس الدين القرطبي (المتوفى: 671هـ)، تحقیق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، خپرونکی اداره: دار الكتب المصرية – القاهرة، دویم چاپ 1384هـ - 1964 م.

2 - «السنن الكبرى (6/ 596) تألیف: أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرَوْجِردي الخراساني، أبو بكر البيهقي (المتوفى: 458هـ) تحقیق: محمد عبد القادر عطا، خپرونکی اداره: دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، دریم چاپ: 1424 هـ - 2003 م.

3 - الأشباه والنظائر (2/ 88) تألیف: الإمام العلامة / تاج الدين عبد الوهاب بن علي ابن عبد الكافي السبكي، خپرونکی اداره: دار الكتب العلمية، لومړی چاپ: 1411 هـ - 1991م، همدا راز وګورئ معلمة زايد للقواعد الفقهية، مخکې یاد شوی مصدر.

اقتصادي او عسکري ځواکمنتیا په نتیجه کې نه تر لاسه کیږي، بلکې هر هېواد دې ته اړتیا لري چې د بهرنیو اړیکو او د نورو هېوادونو سره د معاهداتو په نتیجه کې خپل ځان د دې ډول تیریو څخه وساتي، له دې امله بهرنۍ اړیکې د هر هېواد بنسټیزه اړتیا ده.

ب- د ګډو ګټو ساتنه او راکړه ورکړه او تجارت

په دې کې شک نشته چې هر هېواد د دې هڅه کوي چې په ټولو مواردو کې خود کفاء وي، هیڅ کوم بل هېواد ته اړتیا و نه لري، مګر دا کار نا ممکن دی، هیڅ یو هېواد هم خپلې اړتیاوې په ځانته ځان نه شي پوره کولی، د خوراکي توکو څخه نیولی په صنعتونو کې د استعمالیدونکو موادو پورې، د خفیفو ماشینونو څخه نیولې تر ثقیلو ماشینونو پورې یو د بل څخه واردوي او خپلې اړتیاوې پرې پوره کوي، همدا راز مهارتونه، علوم، او متخصصین یو د بل څخه اخلي، یو شمېر هېوادونه خام مواد لري خو د صنعت لپاره کارخانې، امکانات او متخصص افراد نه لري، بل هېواد بشري ځواک لري، کارخانې او ماشینونه لري خو خام مواد نه لري، دا ټول هېوادونه دې ته اړ کوي چې یو د بل سره راکړه ورکړه ولري.

او دا راکړه ورکړه یوازې هغه وخت ممکنه ده چې هېوادونه په خپلو کې سره اړیکې ولري، د یوکراین او روسیې د جنګ له امله د روسیې سره د اروپایانو اړیکې خرابې شوی، په ډیره لږه موده کې د خوراکي توکو د شدید بحران سره مخ شول ځکه چې د خوراکي توکو لپاره یې ټول اعتماد په یوکراین او روسیه باندې وه، همدا راز د المان حکومت او خلک په ډیر صراحت سره وایي چې د روسیې د وارداتي ګاز په نه شتون کې به ورته ژمی تیرول نا ممکن وي، د دې راکړې ورکړې او ګټو د تبادلې لپاره سیستمونه هغه وخت فعالیدلی شي چې د هېوادونو ترمنځ اړیکې وجود ولري، اوس خو لکه چې ویل کیږي د نړۍ هر هېواد نورو هېوادونو ته دومره اړتیا لري چې هیڅ یو هېواد خپل واقعي وجود هغه وخت ساتلی شي چې د نورو هېوادونو سره مثبتې اړیکې ولري.

ج- د هېوادونو ترمنځ سوله ایز ژوند

په دې کې شک نه شته چې د هېوادونو ترمنځ د شخړو او جنګونو ډیر لاملونه وجود لري، او دا هر وخت د دې هېوادونو ترمنځ د یو تمام عیار جنګ لامل کېدلی شي چې په نتیجه کې یې خلک له منځه تللی شي، هېوادونه ورانېدلی شي، او بې شمېره بدمرغۍ رامنځته کېدلی شي، د دې بد حالت د مخنیوي یوازینۍ لار د هېوادونو ترمنځ اړیکې دي، دا اړیکې دومره مهمې وي چې د جنګ د شدت سره ادامه باید ولري، د دې ځرګند مثال د اسلامي امارت او امریکایانو ترمنځ اړیکې وی چې د جنګ د شدت سره سره متوقفې نه شوی، همدا راز که له یوې لورې د روسیې او یوکراین ترمنځ شدید جنګ روان دی، خو له بل پلوه د یوکرایني غلو بیرون ته لیږد په اړه د دوی ترمنځ اړیکې او تماسونه جریان لري، نو د هېوادونو ترمنځ د تناو او جنګ څخه د ځان ساتلو تر ټولو غوره وسیله د هېوادونو ترمنځ بهرنۍ اړیکې دي.

د- نړیوال امنیت

نړیوال امنیت د هېوادونو ترمنځ د شخړو او جنګونو په نتیجه کې له منځه تللی شي، او د هېوادونو ترمنځ شخړې او جنګونه هغه وخت رامنځته کېدلی شي چې د هېوادونو ترمنځ غلط فهمۍ راولاړې شي او اړیکې شتون و نه لري، له همدې امله نړۍ د دوو خطرناکو نړیوالو جنګونو نه وروسته دې ته اړ شوه چې د ملګرو ملتونو ترنامه لاندې داسې اداري رامنځ ته کړي چې نړیوال امنیت ته د ورپېښیدونکو تهدیدونو مخه ونیسي، او دا ټول د نړیوالو اړیکو په نتیجه کې ممکن دي، اوس هم که کوم هېوادونه دې اړیکو ته په مثبته سترګه ونه ګوري هغه نړیوال امنیت د خطر سره مخ کولی شي، او که دا ځل داسې کومه پیښه وشوه نو د اتومي وسلو په شتون کې به د بشریت د بچ کېدو چانس وجود و نه لري، نو دا اړیکې ډیرې مهمې او اړینې دي.

هـ- د یو هېواد د وګړو اړتیاوې او نړیوالې اړیکې

له کوم وخت څخه چې په نړۍ کې معلوماتي انقلاب رامنځته شوی، سفرونه او د سفرونو وسائل اسان شوي دي، له هغه وخت څخه نړۍ د یوې وړې قریې حیثیت غوره کړی دی، د خلکو ترمنځ اړیکې همدومره ساده شوي لکه په یوې قریې کې د خلکو ترمنځ اړیکې، بلکې له دې هم ډیرې ساده، کله انسان د هغه پیښې څخه چې په څنګ کې یې شوی وي د داسې چا په ذریعه خبریږي چې په بله قاره کې ژوند کوي، د همدې اړیکو په نتیجه کې د خلکو ترمنځ د مصالحو او ګټو تبادله هم په همدې کچه زیاته شوی ده، او دا ټول د سفرونو، تګ راتګ، غوښتنه کوي، د یو هېواد د اتباعو ګټې د بل هېواد د اتباعو د ګټو سره تړلی دي، په دې کې د سفر، تجارت، تعلیم، صحت او بې شمېره نورې ګټې شاملې دي، او د یو هېواد د اتباعو دا ګټې هغه وخت په درست شکل خوندي کېدلی شي چې متبوع هېواد یې د نورو هېوادونو سره اړیکې ولري، سفري وثائق یې د اعتماد وړ وي، هر څومره چې دا هېواد د نړۍ د نورو هېوادونو له نظره محترم هېواد وي د هغه اتباعو ته په هماغه اندازه د احترام په سترګه لیدل کیږي، او ګټې په هماغه اندازه خوندي وي او اړتیاوې یې پوره کیږي، او دا ټول هغه تر لاسه کېدلی شي چې د مثبتو اړیکو له لارې هېوادونه دا احترام تر لاسه کړي.

اوم بنسټ: د اسلام خپرول او د اسلام لور ته بلنه

اسلامي امت د قرآن کریم په اصطلاح د دعوت امت دی، او هر اسلامي هېواد د دې امت د ممثل په حیث همدا مسؤولیت په غاړه لري، لکه چې الله تعالی فرمایي: **وَكَذَٰلِكَ جَعَلۡنَٰكُمۡ أُمَّةٗ وَسَطٗا لِّتَكُونُواْ شُهَدَآءَ عَلَى ٱلنَّاسِ** [البقرة: 143]. لکه څرنګه مو چې ستاسې قبله غوره قبله ګرځولی، همداسې مو تاسې امت وسط (چې دین او منهج یې د اعتدال دین دی) ګرځولی، تر څو د دعوت په نتیجه کې په خلکو شاهدان وه اوسیږئ.

او لکه الله تعالی چې فرمایي: **كُنتُم خَيرَ أُمَّةٍ أُخرِجَت لِلنَّاسِ تَأمُرُونَ بِٱلمَعرُوفِ وَتَنهَونَ عَنِ ٱلمُنكَرِ وَتُؤمِنُونَ بِٱللَّهِ** [آل عمران: 110]. تاسې تر ټولو غوره امت یاست چې د خلکو لپاره راویستل شوي یاست، چې خلکو ته د نیکیو حکم کوئ، او د بدیو څخه یې منع کړئ، او په الله تعالی باندې ایمان ولرئ.

په نړیوالو اړیکو کې د دین دعوت خلکو ته د رسولو یو بهترینه نمونه په هغه اړیکو کې څرګنده ده چې حضرت سلیمان علیه السلام د ملکه سبا سره جوړې کړی وی، د قرآن کریم د وینا سره اولین سفارت چې حضرت سلیمان ورته ولیږه په هغه کې د حضرت سلیمان علیه السلام دربار ته د مسلمانانو په حیث د راتګ خبره بنسټیزه وه، د ملکه سبا په دربار کې د حضرت سلیمان علیه السلام د سفارت د ځواب په اړه مشوره او بیا د هدایاو تبادله، او په پایله کې یې د ټول امت اسلام منل او د الله د پیغمبر په اطاعت کې راتلل هغه نتایج ؤ چې د دې اړیکو په نتیجه کې ترلاسه شول، الله تعالی فرمایي: {**قَالَتۡ رَبِّ إِنِّي ظَلَمۡتُ نَفۡسِي وَأَسۡلَمۡتُ مَعَ سُلَيۡمَٰنَ لِلَّهِ رَبِّ ٱلۡعَٰلَمِينَ** } [النمل: 44]. ملکه سبا چې کله د حضرت سلیمان علیه السلام په دربار کې کوم عظمت ولیده نو د خپل اسلام اعلان یې وکړ.

د رسول الله صلی الله علیه وسلم د نړیوالو اړیکو او نړیوالو سفارتونو تر ټولو لوی مقصد د دین دعوت رسول ؤ، د یو مسلمان هېواد څخه د مسلمانانو توقع دا وي چې په نړیواله کچه د اسلام په اړه د ناوړه تبلیغاتو (اسلاموفوبیا)، د اسلام په اړه د غلط فهمیو د لیری کولو لپاره هلې ځلې وکړي، او په دې توګه د دعوت الی الله فریضه اداء

کړي، همدا راز د اسلام د درست فهم د ترويج لپاره نړيوال کانفرانسونه، سيمينارونه او پروګرامونه ترتيب کړي، په نړيوالو فورمونو کې د اسلام درست تصور نړيوالو ته په داسې توګه وړاندې کړي چې عاقل خلک يې واوري او فکر کولو ته په کې اړ شي، او دا ټول کارونه هغه وخت کېدلی شي چې اسلامي هېواد مثبتې بهرنۍ اړيکې ولري، د نړيوالو فورمونو غړيتوب ولري.

اتم بنسټ: د اسلامي امت پر ضد د دسائسو شنډول

کله چې يو هېواد مثبتې بهرنۍ اړيکې ولري، او نور هېوادونه ورته د احترام په سترګه وګوري، هغه په نړيوالو ټولو فورمونو کې د ګډون حق لري، په ډېرو مجالسو کې مثبت رول لوبولی شي، مسلمانان همېشه د اسلام مخالفو قوتونو څخه شکوې او شکايتونه لري، او دا ځکه چې د همدې اړيکو له امله ټولو مؤثرو فورمونو کې موجوديت لري، او له همدې فورمونو څخه د اسلام، اسلامي امت او مسلمانانو پر ضد دسائس په لاره اچوي، که چېرې په دې فورمونو کې د اسلامي امارت وجود ولري دا ډول ټول دسائس شنډولی شي، نه يوازې دا چې دا دسائس شنډولی شي بلکه په ايجابي توګه داسې طرحې او پروګرامونه وړاندې کولی شي چې د اسلام، اسلامي امت او مسلمانانو ګټې خوندي کړي، خو په دې فورمونو کې حضور هغه وخت ممکن دی چې اسلامي امارت او نور مسلمان هېوادونه د نړۍ سره مثبتې اړيکې ولري.

نهم بنسټ: د مسلمانو اقليتونو او اسلامي قضاياو حمايت

مسلمانان د قرآن کريم په صريح نص سره يو د بل دوستان او حمايت کونکي دي، په دې اړه الله تعالی فرمايي: **وَٱلَّذِينَ كَفَرُواْ بَعۡضُهُمۡ أَوۡلِيَآءُ بَعۡضٍۚ إِلَّا تَفۡعَلُوهُ تَكُن فِتۡنَةٞ فِي ٱلۡأَرۡضِ وَفَسَادٞ كَبِيرٞ [الأنفال: 73].**

هغه خلک چې کفر يې کړی دی يو د بل حمايت کونکي او دوستان دي، که تاسې دا کار (يو دبل حمايت او يو بل سره دوستي) و نه کړئ نو په ځمکه کې به فتنه او لوی فساد خپور شي.

همدا راز په بل آيت کريمه کې الله تعالی فرمايي: **{وَٱلۡمُؤۡمِنُونَ وَٱلۡمُؤۡمِنَٰتُ بَعۡضُهُمۡ أَوۡلِيَآءُ بَعۡضٖۚ يَأۡمُرُونَ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَيَنۡهَوۡنَ عَنِ ٱلۡمُنكَرِ} [التوبة: 71].**

مؤمنان سړي او مؤمنانې ښځې يو د بل حمايت کونکي او دوستان دي، چې د نيکيو حکم کوي او د بديو څخه منع کوي.

دا حمايت او دوستي په انفرادي توګه هم په مسلمانانو لازم ده، او د امارت او حکومت په توګه هم ضروري او اړينه ده، او مسلمانان په نړۍ کې په ډېرو هېوادونو کې د اقليتونو او لږه کيو په څېر ژوند کوي، او ډېر وختونه د ډېرو شديدو ستونزو سره مخ کيږي، لکه څه موده وړاندې چې په برما کې د روهنګيا مسلمانان د بودايانو په لاس بې پته او قتل عام شول، همدا راز په نړۍ کې داسې ستونزې لرو چې د مسلمانانو سره تړاو لري او د لسګونو کلونو راهيسې نه حل کيږي بلکه په خلکو يې ظلمونه کيږي، د دې ټولو مؤثر حمايت او دوی سره همکاري، او د دوی په حمايت کې اواز پورته کول هغه وخت ممکن دي چې اسلامي امارت د نړۍ سره مؤثرې اړيکې ولري.

دا ټول هغه دلائل دي چې د اسلامي امارت څخه د دې غوښتنه کوي چې دې قضيې ته اولويت ورکړي، ځکه د دې پورې داسې ګټې تړلې دي چې هغه د يو هېواد لپاره حياتي حيثيت لري، او هيڅکله ممکن نه دي چې يو نظام يې له نظره وغورځوي، او د فقه الأولوياتو قواعدو ته په کتلو سره هغه موانع او خنډونه بايد وڅيړل شي چې د دې اړيکو د جوړولو په مخ کې خنډ واقع دي په هغه بيا کتنه وشي که ګټې يې د دې اړيکو څخه کمې وي او موږ پرې لوی ګټې له لاسه ورکوو نو د فقهاو د تصريح او د ډېرو فقهي قاعدو سره سم هغه پرېښودل پکار دي او د کوم کار چې فائده يې زياته وي هغه مخ ته وړل پکار دي، په دې اړه خو فقهي قاعدې ډېرې دي خو امام سرخسي- وايي: «وَمَا يَكُونُ أَكْثَرَ نَفْعًا فَهُوَ أَفْضَلُ»[1].

اړيکې د چا سره؟

اسلامي امارت د چا سره اړيکې جوړې کړي؟ دا يو داسې سوال دی چې د دې د ځواب د تر لاسه کولو لپاره بايد موږ لومړی دوه قضيې حل کړو، لومړۍ قضيه د پخوانيو او معاصرو علماو د تصريحاتو سره سم وګورو چې نړۍ د اړيکو له پلوه په څو ډوله ويشي؟ او دويم دا چې که نړۍ دوه تقسيمه شي چې يو دار الاسلام او دويم دار الحرب شي، نو آيا دار الاسلام په متعددو هېوادونو تقسيمېدلی شي؟ يا په بل عبارت اسلام د دې اجازه ورکوي چې اسلامي هېوادونه دې متعدد وي، تر څو يو مسلمان هېواد د بل مسلمان هېواد سره اړيکې جوړې کړي؟

د نړۍ تقسيم؛ دار الاسلام او دار الحرب

په پيل کې يو حقيقت ته اشاره کول غواړم چې دفقهاو له لوري دار الحرب او دار الاسلام ته د نړۍ د تقسيم بنسټيز هدف او موخه نړيوالې اړيکې نه وې، بلکه په شريعت کې ډېر داسې احکام شته چې په اختلاف دار باندې مرتب دي، لکه د ارث احکام، د حدودو او شرعي عقوبات تطبيق په دار الحرب کې او داسې نور[2]، فقهاو چې کله دا تقسيم کړی دی تر ډېره يې همدا شرعي احکام په نظر کې ؤ، د اسلامي حکومت بهرنۍ اړيکې يې ضمني په نظر کې وې، مګر اوس دا بحثونه د دې اړيکو لپاره بنسټيز حيثيت لري، له دې امله بايد دا وڅيړل شي، نو په دې اړه چې کوم بنسټيز سوال راولاړيږي هغه دا دې چې ايا نړۍ او د نړۍ هېوادونه په دوه يا درې ډول ويشل درست دي؟ په دې اړه بېلا بېل نظريات وجود لري چې دلته يې په لنډ ډول مناقشه کول غواړم.

لومړی نظر: په ديني لحاظ د نړۍ تقسيم درست نه دی

يو شمېر غير مسلم ليکوالان په دې نظر دي چې د نړۍ تقسيم «دار الاسلا» او «دار الحرب» و لو که د دار الکفر په معنی هم وي، درست کار نه دی، ځکه دا د مسلمانانو له لورې په استعلائي تصور باندې ولاړ تقسيم دی، چې په نتيجه کې يې هغه هېوادونه چې «دار الحرب» يا «دار الکفر» ګڼل کيږي د هغوی د کم ګڼلو تصور په کې نغښتی دی، او دا د ملګرو ملتونو د هغه اصل سره په ټکر کې دی چې د ملګرو ملتونو غړي هېوادونه په قانوني لحاظ سره مساوي دي، همدا راز د عقيدې په لحاظ د خلکو په تقسيم ولاړ تصور دی، چې يو شمېر مسلمانان او نور کافران ګڼل کيږي چې هغه د عقيدوي تبعيض بنسټ ګرځي[3].

---

1 - المبسوط (4/ 194) تأليف: محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة السرخسي (المتوفى: 483هـ)، خپرونکی اداره: دار المعرفة – بيروت، د طبعې شمېر: نا څرګند، د چاپ کال: 1414هـ - 1993م.

2 - د تفصيل لپاره يې وګورئ د شيخ وهبة الزحيلي ليکنه چې په اصل کې د هغه د دکتوراه رساله ده او عنوان يې دی آثار الحرب في الفقه الإسلامي دراسة مقارنة، دار الفکر، دمشق د دريم چاپ کاپي کال ۱۹۹۸م.

3 - دې لپاره وګورئ: من اجل نظرية فی القانون الدولي، د ادمون رباط ليکنه، ترجمه ابراهيم عوض په (المجلة المصرية للقانون الدولي په کال ۱۹۵۰م) ص ۱-۲۳ کې چاپ شوی دی.

دا خو یوه داسې ادعاء ده چې په کې د عیني واقعیتونو څخه سترګې پټې شوی دي، د بشریت د تنوع بنیاد همدا نظریات، تصورات او معتقدات دي، هغـه کـه د بشرـ له لوري جوړ شوي نظریات وي او که د الله تعالی له لورې رالیږل شوي ادیان وي، او که د الله تعالی اخیرنی پیغام اسلام وي، ایا تر اوسـه پـورې د شرق او غـرب بلاکونـو پـه نوم په نړۍ کې تنوع وجود نه درلود، ایا تر اوسه د تمدنونو په نوم چې په مدار کې یې دین قرار لري نړۍ نه تقسیمیږي، ایـا دې تـه چـا تبعیض وایـه، همـدا نـن هـم ویـل کیږي، مسیحي غربي تمدن، اسلامي تمدن، بودائي تمدن، هندي تمدن، همدا راز چنایي کنفیوشسي تمدن او داسې نور، لندې دا چې د بشریت په داخل کې د نظریـاتو او معتقداتو تنوع موجود دی، او اسلام د دې ادعاء لري چې د بشریت د دنیوي او اخروي سعادت تر ټولو ښه نسخه د ځان سره لـري، او غـواړي د دې سعادت څخـه ټـول بشریت برخمن شي، نه چا ته د تحقیر په سترګه ګوري او نه څوک د دې حق منلو ته اړ کوي، بلکې ځانته امت دعوت وایي، په استدلال او منطق دا حق خلکـو تـه وړانـدې کوي، او له همدې امله د ټولو سره د مثبتو اړیکو غوښتنه کوي، او وایي چې د غیر مسـلمانانو سره اصـل سوله ده مګر دا چې جنـګ تـه اړتیـا پیښـه شي، همـدا د شرعـي نصوصو په رڼا کې د معاصرو جمهورو فقهاو نظر هم دی.

دویم نظر: دار الاسلام او دار الحرب ته د نړۍ تقسیم درست نه دی

یو شمېر معاصر علماء وایي چې دار الاسلام او دار الحرب ته د نړۍ تقسیم درست نه دی، بلکې دا تقسیم باید درې ګونی وي، په دې معنی چې یو بل قسـم هـم بایـد په کې اضافه کړی شي چې هغه ته «دار العهد» ویل کیږي، ځکه اوس په عامه توګه «دار الحرب» وجود نه لري، بلکې پـه نـړۍ کـې اوس یـا «دار الاسـلام» وجـود لـري او یـا «دار العهد» وجود لري، دار الحرب ځکه وجود نه لري چې دا په یو موقت حالت کې د یو هېواد نوم کېدلی شي، او دا هغـه وخـت کلـه چـې د چـا سره جنـګ روان وي هغـه منطقه دار الحرب ګڼل کیږي، که کله د جنګ حالت راپیدا هم شي ژر له منځه ځي، ځکه د اسلام اړیکه د نورو سره اصلا په سوله باندې ولاړه اړیکه ده نه په جنګ.

د فقهاو په اصطلاح کې «دار الاسلام» او «دار الحرب» ته د نړۍ تقسیم د نصوصو څخه مستفاد نه دی، بلکې دا د هغه وخـت د ظروفـو غوښـتنه وه کلـه چـې دا تقسـیم رامنځته شوی دی، په دویمه هجري پیړۍ کې د اسلامي خلافت او کفري نړۍ ترمنځ په پرله پسې توګه حالات جنګي ؤ، او دا تقسـیم پـه هغـه وخـت کـې رامـنځ تـه شـوی دی، او جنګ دائمي حالت نه دی، ځکه چې د کفارو سره د مسلمانانو عادي حالت سوله ده جنګ نه دی، نو کله چې د جنګ حالت ختم شـو هغـه منـاطق هـم چـې غیـر مسلمانان په کې اوسیږي هغه هم دار الحرب نه پاتې کیږي، همدا تقریبا د معاصرو علماو څخه د شیخ ابو زهرة او دکتور وهبة الزحیلي نظر دی.

شیخ ابو زهرة وایي: "وتكاد كلمات الفقهاء أجمعين تجمع على أن دار المخالفين تسمى دار حرب، لأنها فعلا كانت في عصر الاجتهـاد الفقهـي دار حـرب بسـبب تلـك الاعتداءات المتكررة من الأعداء والمدافعة المستمرة من المسلمين"[1].

تقریبا د فقهاو په دې اتفاق دی چې د مخالفینو وطنونو او هېوادونو ته «دار حرب» ویل کیږي، او دا ځکه چې د فقهي اجتهاد په زمانه کـې (کلـه چـې د السیر پـه اړه احکام فقهاو استنباطول او تدوینول) حالت همداسې وه، د مخالفینو مناطق د دښمن له لورې د بیا بیا تیریو او د مسلمانانو له لورې د پرله پسې دفاع لـه املـه «دار حـرب» ګڼل کېدلې.

هدف یې دا دی چې دا اوصاف د شرعي نصوصو څخه مستفاد نه دي، بلکه د اسلامي خلافت او د غیر مسلمانو هېوادونو ترمنځ قائم حالـت د جنـګ وه نـو لـه همـدې امله هغه منطقې دار حرب ګڼل کېدلی چې د اسلامي خلافت د ولکې څخه بیرون وی، او د همدې مستمر جنګي حالت څخه یو شمېر خلکو تـه دا شـبهه هـم پیـدا شـوه چې د اسلام او کفر ترمنځ اصلي حالت جنګ دی، او سوله د ضرورت حالت دی، خو شیخ ابو زهرة دا خبره ـ د نورو ډیـرو فقهـاو پـه څیـر ـ درسـته نـه ګڼـي، او وایـي چـې د مسلمانانو او کفارو ترمنځ اصلي حالت سوله ده، او جنګ یو غیر عادي او طارئ حالت دی چې د اړتیا په وخت کې رامنځته کیږي.

بیا وروسته کله چې د امام ابو حنیفه له نظره د دار حرب شرطونه بیانوي او وایي چې په اوسنۍ زمانه کې د دار حرب دا شرطونه په هیڅ هېواد نه منطبق کیږي، بیا لږ وروسته کله چې د یو درېیم دار «دار عهد» ذکر کوي نو له هغه وروسته په یو عبارت کې وایي چې اوس اصلا دار حرب وجود نه لري، ټولـه کفـري نـړۍ دار عهـد بلـل کیـږي؛ ځکه ټول هېوادونه د ملګرو ملتونو د منشور او اصولو سره سم یو د بل سره تړونونه لري، د سوله ایز ژوند معاهدې لري، نو ټول هېوادونه دار عهد بلل کېږي

او شیخ وهبة الزحیلي تقریبا همدا خبره لږ په نور تفصیل سره کوي او وایي: "و إذ قد عرفنا أن هذ التقسيم مبني على أساس الواقع لا على أساس الشرع، ومن محض صنيع الفقهاء في القرن الثاني الهجري، و أنه من أجل ترتيب بعض الأحكام الشرعية في المعاملات ونحوها، و أن الحرب هي السبب في هـذا التقسـيم، فيمكننـا أن نقـول إن دار الحرب هي مجرد منطقة حرب ومسرح معركة بالنسبة لدار الإسلام التي فرضت عليها الأوضاع في الماضي أن تتكتل وأن تعتبر البلاد غـير الإسـلامية في مركـز العـدو الذي برهنت الأحداث على نظرته العدائية للمسلمين فهو تفسيم طارئ بسبب قيام حالة الحرب أو الحرب نفسها، فهو ينتهي بانتهاء الأسباب التي دعت إليـه والحقيقـة أن الدنيا بحسب الأصل هي دار واحدة كما هو رأي الإمام الشافعي ولهذا قال مع جمهور الفقهاء: إن الحدود تجب على المسلم أينما وقع سببها.."[2].

کله چې مو دا درک کړ چې دا تقسیم (د هېوادونو تقسیم دار حرب او دار اسلام ته) د هغه وخت د فعلي حالت پر بنسټ شوی وه، نه د شرعي نصوصو پر بنسټ، دا پـه دویمې پیړۍ کې یوازې د فقهاو اجتهاد وه تر څو پرې د معاملاتو په اړه یو څه شرعي احکام مرتب کړي، او دا چې په هغه وخـت کـې د مسـلمانانو او کفـارو تـرمنځ پـه پرلـه پسې توګه روان جنګ د دې تقسیم لامل وه، د دې حقیقت د درک کولو نه وروسته موږ ویلی شو چې «دار حرب» د «دار اسلام» پـه نسـبت یـوازې هغـه سـیمه ګڼـل کیـږي چیرته چې بالفعل جنګ روان وه کله چې په ماضي کې پر «دار اسلام» باندې داسې حالات مسلط کړی شوي ؤ چې مسلمانان د هغه (حالاتو) په مقابل کې سره را یوځـای شي، او غیر اسلامي هېوادونه د دښمن مرکز وګڼي، ځکه چې حوادثو د مسلمانانو په مقابل کې دوی په دې دښمنانه تصـور دلالـت کـاوه، نـو (لنـډه دا چـې) دا تقسـیم یـو موقت تقسیم دی ځکه چې په هغه زمانه کې (کله چې د فقهاو له لورې دا اجتهادي تقسیم رامنځته شو) یا خو جنګـي حالـت وه او یـا بالفعـل جنـګ جریـان درلـود، نـو دا موقت تقسیم باید د هغه اسبابو د له منځه تللو په نتیجه کې له منځه ولاړ شي چې د دې تقسیم لامل ګرځېدلي ؤ، حقیقـت دا دی چـې دنیـا پـه اصـل کـې یـو «دار» دی ـ لکه څرنګه چې د امام شافعي نظر دی، له همدې امله جمهور فقهاء وایي: چې پر مسلمان باید حدود تطبیق شي په هر ځای کې یـې چـې سـبب واقـع شي (د احنـافو د نظر برخلاف چې په دار حرب کې څه شرعي جزاګانې د تطبیق قابل نه ګڼي).

1 - العلاقات الدولية في الإسلام ص 55، د امام محمد ابو زهرة ليكنه، د چاپونكى او نشرونكى اداره: دار الفكر العربى، مدينة نصر ـ القاهرة، د چاپ كال ۱۴۱۵هـ / ۱۹۹۵م.
2 - آثار الحرب فى الفقه الاسلامى دراسة مقارنة ص ۱۹۴-۱۹۵، طبع دار الفكر ۱۹۹۸م.

لنده دا چې د معاصرو علماو څخه یو شمېر علماء «دار الحرب» په دې معنی اخلي چې دار الحرب هغه هېواد ته ویل کیږي چې د کوم هېواد سره بالفعل جنګ روان وي، او یا هم بالقوة جنګي حالات وي، په دې معنی چې هیڅ کوم تړون وجود و نه لري، او هر وخت چې هر هېواد فرصت پیدا کړي پر بل حمله خپل حق وګڼي او د هیڅ څه پرواه هم و نه لري، کله چې د دار الحرب معنی د هغوی په نزد دا شوه نو طبیعي خبره ده چې د نړۍ د هېوادونو سره اوسنی حالت داسې نه دی، نو د دوی له نظره اوس دائمي دار الحرب وجود نه لري، کله کله د کوم کافر هېواد سره داسې حالات رامنځته کېدلی شي چې د جنګ غوښتونکي وي، کله که داسې حالت رامنځته شو هغه ته به دار الحرب ویل کیږي، مګر نورو هېوادونو ته اوس په دې معنی دار الحرب نه شي ویل کېدلی.

په هغه مفهوم چې دوی د دار الحرب څخه اخیستی دی، د دوی خبره درسته ده، مګر فقهاء دار الحرب په دې معنی نه اخلي، بلکې که مختصرا ووایو د فقهاو په اصطلاح کې «دار الحرب» او «دار الکفر» په یوه معنی دي، یعنې هغه هېواد چېرته چې غلبه او سیادت او قیادت د مسلمانانو په لاس کې وي هغه ته دار الاسلام، او چېرته چې غلبه او سیادت د کفر او کافر په لاس کې وي هغه ته «دار الحرب» او یا «دار الکفر» ویل کیږي، او په دې معنی خو دا ثنائي تقسیم درست دی، له دې څخه کوم بل تقسیم متصور نه دی، ځکه د نړۍ هر هېواد به یا د اسلام تر سیادت او غلبې لاندې وي او یا به د کفر د غلبې لاندې وي، بل کوم صورت نه شي کېدلی، که د کفر د غلبې لاندې وي، د هغه سره مسلمان هېواد تړون لري یا به یې نه لري، په هر صورت دا دواړه په هغه عام تعریف چې فقهاو د دار الحرب څخه وړاندې کړی دی په دار الحرب کې شامل دي، یوازې دومره خبره کېدلی شي چې د «دار الحرب» اصطلاح هغه مفهوم پوره نه شي رسولی چې فقهاء یې ترې اراده لري، نو که دا اصطلاح بدله کړی شي او دار الحرب پر ځای دار الکفر ورته وویل شي، شاید ډېر ابهامات له منځه ولاړ شي.

دریم نظر: د جمهورو فقهاو نظر

د جمهورو فقهاو نظر دا دی چې نړۍ باید په همدې دوه سیمو «دار الاسلام» او «دار الحرب» باندې تقسیم شي، او «دار العهد» یا د امام محمد بن الحسن شیباني او نورو فقهاو په تعبیر «دار الموادعة» په اصل کې د «دار الحرب» یوه نوعه ده، د دوی د نظر خلاصه دا ده چې «دار الحرب» د «دار الکفر» سره مرادف دی، له همدې امله د فقهاو په عبارتونو کې د «دار الحرب» لپاره ډېر ځله د «دار الکفر» اصطلاح استعمالیږي، او دا خو څرګنده خبره ده چې د نړۍ هیڅ سیمه له دې څخه خالي نه ده چې هلته به یا د اسلام احکام غالب وي او یا به د کفر احکام غالب وي، که د اسلام احکام غالب وي هغه «دار الاسلام» بلل کیږي او که د کفر احکام غالب وي هغه سیمه «دار الحرب» بلل کیږي، دلته د «حرب» لفظ د جنګ په معنی نه دی، په دې اړه یو حنبلي فقیه وایي: «والحربي منسوب إلى الحرب وهو القتال والتباعد والبغضاء أيضا يقال قتل حال الحرب أي حال القتال ودار الحرب أي دار التباعد والبغضاء فالحربي بالإعتبار الثاني»[1].

حربي د دوه جذرونو څخه اخیستل شوی دی، د لومړي جذر معنی یې «جنګ» دی، لکه چې ویل کیږي قتل حال الحرب، د جنګ په حالت کې ووژل شو، او بل جذر چې د هغه څخه «دار الحرب» هم مأخوذ دی، د هغه معنی ده «هغه سیمه چې ورسره پریکون، او بد بیني وي» نو دلته د حربي معنی د محارب او جنګ کې د ښکېل انسان نه ده، بلکې حربي د دې دویم جذر څخه اخیستل شوی دی.

نو کله چې د دار الحرب معنی دار الکفر شو نو جمهور فقهاء چې نړۍ دې دوه سیمو ته تقسیموي، دوی وایي چې «دار الحرب» او «دار الاسلام» ته د نړۍ د تقسیم مدار پر دې باندې نه دی چې د کومې سیمې یا هېواد خلک د مسلمانانو سره په جنګ وي هغه به دار الحرب ګڼل کیږي، او که په جنګ نه وي نو هغه به دار الحرب نه ګڼل کیږي، چې دا حالت عارضي وبلل شي چې د هغه وخت د ظروفو څخه مستفاد وبلل شي چې کله د فقهې تدوین شوی دی یعنې د هجرت دویمه پېړۍ لکه امام ابو زهرة او شیخ وهبة الزحیلي چې وایي، بلکې دا فقهاء وایي چې د دې تقسیم مدار په دې لاندې امور دی چې دا د دائمي حالت ښکارندوی دي:

1 - هلته تسلط او حاکمیت د مسلمانانو دی که د کفارو؟

2 - هلته غالب احکام د اسلام دي که د کفر او شرک؟

3 - هلته مسلمانان په امن کې دي که نه، په دې معنی چې د اسلام د شعائرو په عملي کولو کې خو د کفارو څخه د خوف او خطر احساس نه کوي؟

دا ټول د دې غوښتنه کوي چې د نړۍ هېوادونه په دوه برخو وویشل شي چې یو یې دار الحرب (چې د دار الکفر مرادف دی) او بل یې دار الاسلام بلل کیږي.

اصلي دار الحرب یا دار الکفر څه وخت دار الاسلام ګرځي؟

همدې معیارونو ته کتلو علماو د دار الاسلام تعریفونه کړي دي، چا یو معیار په نظر کې نیولی دی، او چا بل معیار، خو دلته یوازې دې ته متوجه کېدل پکار دي چې دا تعریفونه دې ته په کتلو فرق کوي چې کومه سیمه د دار الحرب څخه څه وخت دار الاسلام ته منتقل کیږي؟ او کومه سیمه څه وخت د دار الاسلام څخه دار الحرب ته انتقال پیدا کوي؟ حنفي فقهاء خو په دې اتفاق لري چې دار الحرب هغه وخت د دار الاسلام برخه ګرځي کله چې په هغه سیمه باندې د اسلام احکام غالب شي، له همدې امله امام علاء الدین کاساني وایي: «لَا خِلَافَ بين أَصْحَابِنَا في أَنَّ دَارَ الْكُفْرِ[2] تَصِيرُ دَارَ إِسْلَامٍ بِظُهُورِ أَحْكَامِ الْإِسْلَامِ فيها»[3].

زموږ د علماو ترمنځ په دې کې اختلاف نشته چې دار الکفر هغه وخت دار الاسلام ګرځي چې د اسلام احکام په کې غالب وي.

او هغه نور دوه شرطونه چې د مسلمانانو تسلط او مسلمانانو ته د امنیت تر لاسه کېدل دي، د اسلام د احکامو د غلبې په نتیجه کې بالتبع تر لاسه کیږي، ځکه که مسلمانان هلته حاکم نه وي، او یا مسلمانان په امن کې نه وي د اسلام د احکامو غلبه نه متحققه کیږي.

د علاء الدین کاساني له نظره خو په همدې نښه باندې یو هېواد د دار الاسلام برخه ګرځي، همدا نظر د څه نورو علماو هم دی، له دې جملې څخه دا لاندې د یادونې وړ دي:

---

1 - المطلع على أبواب المقنع ص 226، د ابو عبد الله شمس الدین محمد بن ابي الفتح البعلي الحنبلي (ت 709هـ) لیکنه، ناشر: المکتب الاسلامي، بیروت، ۱۹۸۱م، تحقیق: محمد بشیر الادلبي.

2 - دلته علاء الدین کاساني د دار الحرب څخه په دار الکفر تعبیر کوي، همداسې نور فقهاء هم کوي، چې له دې ټولو څخه دا معلومیږي چې دار الحرب او دار الکفر د دوی له نظره یو مفهوم افاده کوي.

3 - بدائع الصنائع في ترتیب الشرائع (7/ 130) دار الکتب العلمیة، بیروت، لبنان، دویم چاپ ۱۹۸۶م.

د شيخ زکريا انصاري له نظره هم په کوم ځای کې چې مسلمان د خپل دين اظهار وکړی شي او د فتنې ويره ورسره نه وي هغه سيمه «دار الاسلام» ګڼل کيږي، هغه وايي: «فَإِنْ قَدَرَ على الِاعْتِزَالِ وَالِامْتِنَاعِ في دَارِ الْحَرْبِ مع كَوْنِهِ قَادِرًا على إظْهَارِ دِينِهِ ولم يَخَفْ فِتْنَةً فيه حَرُمَتْ أَيْ الْهِجْرَةُ منها لِأَنَّ مَوْضِعَهُ دَارُ إسْلَامٍ فَلَوْ هَاجَرَ لَصَارَ دَارَ حَرْبٍ»[1].

که مسلمان د دې توان درلوده چې په دار الحرب کې ځان وساتي او د خپل دين اظهار هم وکړي، او د فتنې ويره هم ورسره نه وي، نو له هغه سيمې څخه ورته هجرت حرام دی، ځکه چې هغه سيمه دار اسلام دی، او که داسې ټول مسلمانان له هغه سيمې هجرت وکړي نو هغه به په دار الحرب بدل شي (اوله دې امله چې دا کار ناروا دی نو له همدې امله دا هجرت هم ناروا ګرځي).

تقريبا همدا خبره شهاب الدين رملي چې په شافعي صغير شهرت لري هم کوي، هغه وايي: «کل محل قدر أهله فيه على الامتناع من الحربيين صار دار إسلام»[2]. هر هغه سيمه چې اوسيدونکي يې د کفارو څخه د ځان د حفاظت توان لري، هغه دار اسلام ګرځي. د ځان د حفاظت معنی دا ده چې د اسلام د شعائرو په علمي کولو کې د ويرې او ترس احساس و نه کړي.

همدا خبره ابن مفلح هم کوي، هغه وايي: "فکل دار غلب عليها أحکام المسلمين فدار الإسلام، وإن غلب عليها أحکام الکفار فدار الکفر، ولا دار لغيرهما"[3].

په هره سيمه کې چې د مسلمانانو د احکامو غلبه وي هغه دار اسلام دی، او که د کفارو د احکامو غلبه وي هغه دار کفر دی، له دې پرته بله سيمه وجود نه لري (يا به دار اسلام وي او يا به دار کفر وي).

لنډه دا چې هغه هېوادونه چې اصلا دار الکفر يا دار الحرب دي هغه يوازې په دې نه دار الاسلام کېږي چې هلته څوک د خپلو عباداتو او معتقداتو په اظهار کې په امن کې وي، بلکې د دې لپاره شرط هغه دی چې امام کاساني او نورو فقهاو يې يادونه کړې ده او هغه د اسلام د احکامو غلبه ده، معنی يې دا ده چې په ټولنه اسلامي رنګ رغالب وي، نو په دې معنی که په کوم غربي يا اروپايي هېواد کې مسلمان خپل عبادت او ديني شعائر تر سره کوي او هيڅ کوم خوف او خطر هم ورته نه وي، په دې کار هغه سيمې دار الاسلام نه شي بلل کېدی، ځکه هلته هغه بنسټيز وصف او شرط نه دی متحقق.

دار الاسلام څه وخت دار الحرب ګرځي؟

خو هغه سيمې چې يو ځل «دار الاسلام» وګرځي هغه بيرته کله «دار الحرب» بلل کېدلی شي؟ په دې اړه دوه نظره موجود دي:

لومړی: د صاحبينو (امام ابو يوسف او امام محمد) نظر دی، دوی وايي چې دلته هم معيار د اسلام د احکامو اظهار او غلبه ده، په کوم ځای کې چې د اسلام احکام غالب وي هغه دار الاسلام ګڼل کيږي او په کوم ځای کې چې دا احکام غالب نه وي هغه بيرته دار الکفر ګڼل کيږي، کاساني وايي: «وقال أَبُو يُوسُفَ وَمُحَمَّدٌ رَحِمَهُمَا اللَّهُ إنَّهَا تَصِيرُ دَارَ الْكُفْرِ بِظُهُورِ أَحْكَامِ الْكُفْرِ فيها»[4]. امام ابو يوسف او امام محمد رحمهما الله وايي يوه سيمه (چې مخکې دار الاسلام وي) هغه وخت دار الکفر ګرځي چې د کفر احکام په کې څرګند او غالب وي. هدف يې دا دی چې په ټولنه غالب رنګ که د اسلام وه نو هغه دار الاسلام ګڼل کيږي او که غالب رنګ د کفر وه نو دار الکفر ګڼل کيږي.

د صاحبينو د قول د دليل په توګه کاساني وايي: «وَجْهُ قَوْلِهِمَا أَنَّ قَوْلَنَا دَارُ الْإِسْلَامِ وَدَارُ الْكُفْرِ إضَافَةُ دَارٍ إلَى الْإِسْلَامِ وَإِلَى الْكُفْرِ وَإِنَّمَا تُضَافُ الدَّارُ إلَى الْإِسْلَامِ أو إلَى الْكُفْرِ لِظُهُورِ الْإِسْلَامِ أو الْكُفْرِ فيها كما تُسَمَّى الْجَنَّةُ دَارَ السَّلَامِ وَالنَّارُ دَارَ الْبَوَارِ لِوُجُودِ السَّلَامَةِ في الْجَنَّةِ وَالْبَوَارِ في النَّارِ وَظُهُورُ الْإِسْلَامِ وَالْكُفْرِ بِظُهُورِ أَحْكَامِهِمَا فإذا ظَهَرَ أَحْكَامُ الْكُفْرِ في دَارٍ فَقَدْ صَارَتْ دَارَ كُفْرٍ فَصَحَّتْ الْإِضَافَةُ وَلِهَذَا صَارَتْ الدَّارُ دَارَ الْإِسْلَامِ بِظُهُورِ أَحْكَامِ الْإِسْلَامِ فيها من غَيْرِ شَرِيطَةٍ أُخْرَى فَكَذَا تَصِيرُ دَارَ الْكُفْرِ بِظُهُورِ أَحْكَامِ الْكُفْرِ فيها وَاَللَّهُ أَعْلَمُ»[5].

د صاحبينو د قول دليل دا دی چې کله مورږ د «دار» نسبت اسلام يا کفر ته کوو، نو (حقيقي معنی خو يې مراد نه ده، مګر حقيقت ته نږدې) معنی يې دا ده چې هغه منطقه او سيمه چې اسلام يا کفر په کې غالب وي، لکه جنت ته چې «دار السلام» ويل کيږي، او جهنم ته "دار البوار" ويل کيږي ځکه چې په جنت کې سلامتي ده، او په جهنم کې هلاکت دی، او د اسلام او کفر غلبه په هغه منطقه کې د کفر يا اسلام د احکامو د غلبې په معنی ده، نو کله چې په يوه سيمه کې د کفر احکام غالب وي نو هغه دار کفر ګرځي، نو بيا يې هغه ته نسبت درست ګرځي، له همدې امله يوه سيمه هغه وخت دار اسلام ګرځي کله چې د اسلام احکام په کې غالب او څرګند وي، پرته د بل هيڅ کوم شرط څخه، همدا راز کله چې په يوه سيمه کې د کفر احکام څرګند او غالب وي نو هغه دار الکفر ګرځي. والله اعلم.

دويم: د امام ابو حنيفه له نظره هغه سيمه چې يو ځل د اسلام په حلقه کې شامله شي، تر څو چې د دار الاسلام يو څه نښه هم په کې وي هغه بايد د اسلام د قلمرو څخه بيرون و نه شمېرل شي، او هغه بايد د دار الاسلام برخه وګڼل شي، په دې اړه کاساني وايي: «وَاخْتَلَفُوا في دَارِ الْإِسْلَامِ أنها بِمَاذَا تَصِيرُ دَارَ الْكُفْرِ قال أبو حَنِيفَةَ إنَّهَا لَا تَصِيرُ دَارَ الْكُفْرِ إلَّا بِثَلَاثِ شَرَائِطَ أَحَدُهَا ظُهُورُ أَحْكَامِ الْكُفْرِ فيها

وَالثَّانِي أَنْ تَكُونَ مُتَاخِمَةً لِدَارِ الْكُفْرِ

وَالثَّالِثُ أَنْ لَا يَبْقَى فيها مُسْلِمٌ وَلَا ذِمِّيٌّ آمِنًا بِالْأَمَانِ الْأَوَّلِ وهو أَمَانُ الْمُسْلِمِينَ»[6].

په دې اړه فقهاء اختلاف لري چې دار الاسلام په څه باندې په دار الکفر بدليږي؟ امام ابو حنيفه وايي: دار الاسلام هغه وخت په دار الکفر بدليږي چې دا لاندې درې شرطونه ټول په کې موجود شي، که له دې شرطونو څخه يو هم منتفي شو هغه سيمه په دار الحرب يا دار الکفر نه بدليږي، بلکې په خپل حال دار الاسلام پاتې کيږي:

---

1 - أسنى المطالب في شرح روض الطالب (4/ 204) د شافعي عالم شيخ الإسلام زکريا بن محمد بن زکريا زين الدين أبو يحيى السنيکي الأنصاري (ت ٩٢٦) ليکنه، د دار الکتاب الاسلامي چاپ.
2 - نهاية المحتاج (8/ 82) د شمس الدين محمد بن أبي العباس أحمد بن حمزة بن شهاب الدين الرملي الشهير بالشافعي الصغير (ت ١٠٠٤هـ) چاپ دار الفکر للطباعة، د چاپ کال ١٩٨٤م.
3 - الآداب الشرعية ج ١ ص ٢١١-٢١٢ د عبد الله بن محمد بن مفلح مقدسي (ت ٧٦٣هـ) ليکنه، تحقيق: شعيب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، د چاپ کال ١٩٩٩م دريم چاپ.
4 - بدائع الصنائع ج٧ ص١٣٠ مخکينی مصدر.
5 - بدائع الصنائع فی ترتيب الشرائع ج٧ ص١٣١.
6 - بدائع الصنائع فی ترتيب الشرائع ج٧ ص ١٣٠.

لومړی شرط: د کفر احکام په کې څرګند او غالب وي.

دویم شرط: چې هغه سیمه د دار الکفر سره نښتې وي.

دریم شرط: چې نه په کې یو مسلمان او نه یو ذمي په لومړي امان په امن کې پاتې شي، یعنې مسلمانان او ذمیان په کې له نوي سر نه د امان د ډاډ تر لاسه کولو ته اړ شي.

د امام ابو حنیفه رحمة الله علیه د مذهب د دلیل په اړه کاساني وایي: کله چې د «دار» نسبت اسلام یا کفر ته کیږي نو معنی یې عین اسلام یا کفر نه دی (حقیقي معنی یې مراد نه ده) بلکې معنی یې «امان» او «ویره» ده، په دې معنی چې که مسلمانان په کې په عامه توګه په امن کې ؤ، او کفار په کې په عامه توګه په ویره کې ؤ، نو هغه سیمه دار الاسلام بلل کیږي، او که په عامه توګه په کې کفار په امن کې ؤ، او مسلمانان په ویره کې ؤ نو هغه دار الکفر بلل کیږي، او د «دار» احکام په «امن» او «خوف» باندې ولاړ دي، نه په کفر او اسلام، نو په «دار الاسلام» او «دار الکفر» کې د «دار» په نسبت کې کفر او اسلام ته د «امان» او «خوف» اعتبار راجح دی (له دې څخه راجح دی چې د اسلام او یا د کفر د احکامو غلبه په دې نسبت کې معتبره وګڼل شي)، نو که د کفارو د غلبې وروسته مسلمانان له نوي سر نه «امان غوښتنې» ته اړ نه شول نو معنی دا ده چې هغه پخوانی عمومي امان پاتی دی، نو سیمه دار الکفر نه ګرځي، همدا راز هغه پخوانی د مسلمانانو د وخت «امان» یوازې هغه وخت له منځه ځي چې دا سیمه د دار الحرب سره نښتې وي، نو د یوې سیمې د دار الحرب کېدو لپاره دا دواړه شرطونه اړین دي.

د دې تعلیل په پای کې امام کاساني وایي چې د دار الاسلام وصف خو هغه سیمې ته په یقین سره ثابت دی، نو تر څو چې دا وصف ترې په یقیني توګه زایل شوی نه وي باید په شک یې ترې زایل نه کړو، او کوم تعلیل چې صاحبینو کړی دی، په هغه کې شک او احتمال پاتې کیږي چې دا وصف ترې زایل شوی که نه، او قاعده خو دا ده چې «الیقین لا یزول بالشک» او امام ابو حنیفه چې کوم علت مدار ګرځولی دی (امان) او (ویره) نو له هغه وروسته په یقیني توګه د دار الاسلام وصف ترې زایل کېږي، نو بناء د امام ابو حنیفه مذهب او تعلیل راجح دی.

نو لنډه دا چې هغه سیمه چې یو ځل د دار الاسلام برخه وګرځي هغه د امام ابو حنیفه رحمه الله په نزد د دار الاسلام له دائرې څخه ته هغه وخت نه خارجیږي تر څو د مسلمانانو څخه هغه لومړی امان چې د مسلمانانو له لوري ورکړ شوی وه له منځه ولاړ نه شي، په دې اړه امام سرخسي رحمه الله وایي: «لِأَنَّ الْمَوْضِعَ الَّذِي لَا يَأْمَنُ فِيهِ الْمُسْلِمُونَ مِنْ جُمْلَةِ دَارِ الْحَرْبِ, فَإِنَّ دَارَ الْإِسْلَامِ اسْمٌ لِلْمَوْضِعِ الَّذِي يَكُونُ تَحْتَ يَدِ الْمُسْلِمِينَ، وَعَلَامَةُ ذَلِكَ أَنْ يَأْمَنَ فِيهِ الْمُسْلِمُونَ»[1].

ځکه هغه سیمه چې مسلمانان په کې د امن احساس نه کوي هغه د دارالحرب برخه ده، ځکه دار الاسلام د هغه ځای نوم دی چې د مسلمانانو د لاس لاندې وي، او نښه یې دا ده چې هلته مسلمانان د امنیت احساس وکړي.

همدا مفهوم معاصرو علماو هم بیان کړی دی، د دوی له جملې څخه شهید عبد القادر عوده وایي: «دار الإسلام: تشمل دار الإسلام البلاد التي تظهر فيها أحكام الإسلام، أو يستطيع سكانها المسلمون أن يظهروا فيها أحكام الإسلام، فيدخل في دار الإسلام كل بلد سكانه كلهم أو أغلبهم مسلمون، وكل بلد يتسلط عليه المسلمون ويحكمونه ولو كانت غالبية السكان من غير المسلمين، ويدخل في دار الإسلام كل بلد يحكمه ويتسلط عليه غير المسلمين ما دام فيه سكان مسلمون يظهرون أحكام الإسلام، أو لا يوجد لديهم ما يمنعهم من إظهار أحكام الإسلام»[2].

دار الاسلام هغه ټولو سیمو ته شامل دی چې د اسلام احکام په کې غالب وي، او یا یې مسلمان اوسیدونکي کولی شي چې اسلامي شعائر په ښکاره اداء کړی شي، نو په دې که هغه ټول هېوادونه شامل دي چې اوسېدونکي یې ټول یا اکثریت مسلمانان وي، او همدا راز هر هغه سیمه په کې شامله ده چې مسلمانان پرې مسلط وي او حکومت پرې کوي سره له دې چې اکثریت خلک غیر مسلمانان هم وي، همدا راز هغه سیمې هم په کې شاملې دي چې غیر مسلمانان پرې حکومت کوي، خو مسلمانان په کې اوسیږي، او اسلامي احکام په ښکاره سرته رسوي، او یا داسې کوم لامل نه وي چې دوی د اسلام د حکامو د اظهار څخه منع کړي.

او شیخ محمد ابو زهرة وایي: «دار الإسلام هي الدولة التي تحكم بسلطان المسلمين، وتكون المنعة والقوة فيها للمسلمين»[3]. دار الاسلام هغه هېواد ته ویل کیږي چې حاکم یې مسلمان وي، او دفاع او قوت په کې د مسلمانانو په لاس کې وي.

د دې تصریحاتو په نتیجه کې ویلی شو چې په اسلامي نړۍ کې موجود هېوادونه خو اکثره د صاحبینو د تعریف سره سم هم دار الاسلام بلل کیږي، ځکه هلته په ټولنو د اسلام رنګ غالب دی، او د امام ابو حنیفه رحمه الله د تعریف سره سم هیڅ یو هم د دار الاسلام د تعریف څخه بیرون نه دی.

د «د اسلام احکام څرګند او غالب وي» څه معنی ده؟

د دار الاسلام او دار الکفر یا دار الحرب په تعریفونو کې د دې یادونه وشوه چې د فقهاو له نظره هغه سیمې دار الاسلام ګرځي په کومو سیمو کې چې د اسلام احکام غالب او څرګند وي، او د صاحبینو په نزد د دار الاسلام هغه برخې دار الحرب ګرځي په کومو سیمو کې چې د کفر او شرک احکام غالب او څرګند وي، او کله داسې تعبیر کیږي چې په کومه سیمه کې چې د اسلام احکام جاري شي هغه دار الاسلام بلل کیږي، دلته سوال دا راولاړیږي چې د دې عبارتونه معنی څه ده؟ ایا هغه هېوادونه دار الاسلام بلل کیږي چې مسلمانان پرې حاکم دي خو قوانین په کې مختلط دي، څه د شریعت څخه اخیستل شوي او څه وضعي قوانین دي؟

د دې سوال په ځواب کې باید ووایو چې یو شمېر خلک چې متشدد نظریات لري، هغه دا شرط په ظاهري معنی اخلي، او د اسلامي نړۍ ټول مسلمان هېوادونه ورته دار الحرب ښکاري، او د دې تصریح هم کوي چې د ځمکې پر سر دار الاسلام وجود نه لري، ټول مسلمان هېوادونه دار الحرب دي، دا یو داسې متشدد نظر دی چې ډېرې نادرستې پایلې لري، دا یوازې یوه سیاسي نظریه نه ده، بلکې دې پورې ډېر زیات فقهي احکام تړلي دي، د دې پر بنسټ د ډېرو قضایاو په اړه فقهي احکام بدلیږي په ځانګړې توګه د امام ابو حنیفه رحمه الله د مذهب پر بنسټ، له دې امله دا نادرست تفکیر او نظر دی.

هغه څوک چې دا ډول متشدد نظر نه لري، هغوی په دوه ډلو ویشل شوي دي، لومړی هغه خلک چې په دې اړه د امام ابو حنیفه نظر ته د صاحبینو په نظر ترجیح ورکوي، دوی وایي چې دار الاسلام په دار الکفر یا دار الحرب هغه وخت بدلیږي چې هغه درې واړه شرطونه په کې موجود شي، چې مخکې یې ذکر وشو، که له هغوی

1 - شرح السير الكبير (ج 4 ص 86) د امام سرخسي لیکنه، ناشر: المكتبة العلمية، بیروت لبنان، تاريخ النشر 1997م، لومړی چاپ.
2 - التشريع الجنائي الإسلامي مقارنا بالقانون الوضعي ج1 ص 275-276 حواله یې په بدائع الصنائع او اسنی المطالب ورکړې ده.
3 - العلاقات الدولية فى الاسلام د شیخ ابو زهرة لیکنه ص ۵۳ مخکینی مرجع.

درې شرطونو څخه یو هم منتفي شي د دار الاسلام هیڅ سیمه په دار الحرب نه بدلیږي، سره له دې چې خلک یې مرتد شي، یا کفار پرې قبضه وکړي او هلته د کفر احکام هم جاري کړي، او یا هم ذمیان خپل عهد مات کړي او هغه سیمه لاندې کړي، په دې ټولو صورتونو کې دار الاسلام په دار الکفر نه بدلیږي تر څو چې د هغه درې شرطونو څخه یو شرط هم منتفي شي؛ ځکه هغه سیمې ته دا وصف په یقیني توګه ثابت دی، نو یوازې په احتمال ترې دا وصف نه منتفي کیږي، ځکه چې الیقین لا یزول بالشک، له دې څخه هغه اخیري شرط او نښه دا ده چې په هغه سیمه کې د حاکمیت د بدلون څخه وروسته مسلمانان په هغه پخواني امان په امن کې پاتې نه شي، که مسلمانان په پخواني امان په امن کې پاتې شي نو د سیمې حیثیت د دار الاسلام څخه دار الکفر یا دار الحرب ته نه بدلیږي، سره له دې چې د هغه سیمې تسلط د مسلمانانو له لاسه ووځي، او همدا راز د اسلام احکام په کې غالب او ځرګند هم نه وي، نو د دوی په نظر خو دا ټول مسلمان هېوادونه د دار الاسلام برخه بلل کیږي او په دې هېوادونو کې هیڅ کوم مشکل نه شته.

او ځوک چې د صاحبینو نظر ته ترجیح ورکوي چې یوه سیمه هغه وخت دار الحرب ګرځي چېرته چې د کفر احکام ځرګند وي او غلبه ولري، د دوی له نظره هم دا هېوادونه دار الاسلام بلل کیږي، او دار الحرب یا دار الکفر نه بلل کیږي، او دا ځکه چې دوی وایي چې د (اسلام د احکامو د غلبې) مفهوم دا دی چې مسلمانان په ښکاره توګه د خپل دین شعائر اداء کړی شي، او په خپل دین د عمل کولو په حالت کې د چا څخه د ویرې احساس و نه کړي، همدا خبره د فقهاو د تصریحاتو څخه هم ځرګندیږي، په الدر المختار کې وایي: «وَدَارُ الْحَرْبِ تَصِيرُ دَارَ الْإِسْلَامِ بِإِجْرَاءِ أَحْكَامِ أَهْلِ الْإِسْلَامِ فِيهَا) كَجُمُعَةٍ وَعِيد». د اهل الاسلام د احکامو مثال یې د جمعې او د اختر د لمونځونو اقامه ښودلې ده.

د دې شرط د تفصیل په اړه ابن عابدین شامي وایي: "(قوله بإجراء أحكام أهل الشرك) أي على الاشتهار، وأن لا يحكم فيها بحكم أهل الإسلام (هندية ط) وظاهره أنه لو أجريت أحكام المسلمين وأحكام أهل الشرك لا تكون دار حرب"

بیا وروسته هغه سیمې چې د دروزو تر ولکې لاندې وی، لکه جبل الدروز چې جبل تیم الله هم نومیږي، دا ټولې سیمې دار الاسلام بولي سره له دې چې حکام یې دروز یا نصرانیان ؤ، او قاضیان یې هم د هغوی له جملې څخه ؤ، او اسلام او مسلمانانو ته به یې بدرد ویل او ښکنځل به یې هم ورته کول. بیا د جامع الفصولین څخه نقل کوي چې په هره سیمه چې د کفارو له لورې مسلمان والي وټاکل شي، په هغه سیمه د دار الاسلام احکام جاري کیږي، ځکه چې حاکم یې مسلمان دی، او د کفارو طاعت په حقیقت کې هغوی ته د فریب ورکولو او یا هم د کوم تړون پر بنسټ دی. همدا راز د مسلمانانو هغه سیمې چې حاکم یې کافر وي، په هغه هم د دار الاسلام احکام جاري کیږي خو د مسلمان حاکم د راوړلو هڅه پرې واجب ده[1].

د ابن عابدین د تصریحاتو سره سم د اسلام د احکامو غلبه په دې معنی ده چې هلته مسلمانان خپل شعائر سرته ورسولی شي.

الدر المنتقى في شرح الملتقى کې وایي: «وقال شيخ الإسلام (و)[2] الإمام الأسبيجابي: إن الدار محكومة بدار الإسلام ببقاء حكم واحد فيها كما في العمادية وغيرها، فالاحتياط أن تجعل هذه البلاد دار الإسلام، و إن كانت اليد في الظاهر للملاعين[3]، ولهؤلاء الشياطين»[4].

هره هغه سیمه دار الاسلام بلل کیږي چې په هغه کې د هغه درې شرایطو څخه یو شرط هم موجود پاتې شي چې امام ابو حنیفه ذکر کړی دي لکه په عمادیه او نورو کتابونو کې چې راغلي دي، نو احتیاط په دې کې دی چې دا سیمې (کومې سیمې چې په هغه وخت کې د مغولیانو تر ولکې لاندې وی، ځکه أبو الحسن علي بن محمد بن اسماعیل الاسبیجابي السمرقندي المعروف بشیخ الاسلام په ۴۵۴هـ کې پیدا شوی او په ۵۳۵هـ کې وفات شوی دی، چې په دې وخت کې په اسلامي نړۍ د مغولو ناتار جوړ وه) دار الاسلام وګڼل شي، سره له دې چې په ښکاره خو پرې قبضه د دې لعنتیانو او شیطانانو ده.

د فقهاو د اقوالو د استقراء او په ځانګړې توګه د امام ابو حنیفه رحمه الله د مذهب پر بنسټ شهید عبد القادر عوده وایي: «دار الإسلام: تشمل دار الإسلام البلاد التي تظهر فيها أحكام الإسلام، أو يستطيع سكانها المسلمون أن يظهروا فيها أحكام الإسلام، فيدخل في دار الإسلام كل بلد سكانه كلهم أو أغلبهم مسلمون، وكل بلد يتسلط عليه المسلمون ويحكمونه ولو كانت غالبية السكان من غير المسلمين، ويدخل في دار الإسلام كل بلد يحكمه ويتسلط عليه غير المسلمين ما دام فيه سكان مسلمون يظهرون أحكام الإسلام، أو لا يوجد لديهم ما يمنعهم من إظهار أحكام الإسلام»[5].

د دې تصریح سره سم هغه سیمې چې یو ځل د دار الاسلام برخه ګرځېدلی وي، د هغې له جملې څخه دا لاندې ټول ډولونه دار الاسلام ګڼل کیږي:

- هغه سیمې چې اکثریت یې مسلمانان وي.
- هغه ټولې سیمې چې حکومت یې د مسلمانانو په لاس کې وي سره له دې چې اکثریت اوسیدونکي یې غیر مسلمانان هم وي.
- هغه ټولې سیمې چې حکومت یې د غیر مسلمانو په لاس کې وي خو هلته مسلمانان اوسیږي او هغوی خپل اسلامي شعائر په ښکاره ډول سرته رسوي، او یا داسې کوم مانع وجود ونه لري چې دوی د اسلام د احکامو د ځرګندولو څخه منع کړي.
- او هغه سیمې چې ټول او یا اکثریت وګړي یې هم مسلمانان وي او قیادت او حکومت هم د مسلمانانو په لاس کې وي خو به په طریق اولی سره د دار الاسلام برخه وي.

نو د دې تفصیل په نتیجه کې موږ د نړۍ هېوادونه په لاندې ډولونو ویشلی شو:

لومړی: دار الاسلام چې ټول هغه هېوادونه په کې شامل دي چې د شهید عبد القادر عوده شهید په دې مخکې عبارت کې یې یادونه وشوه، چې د اسلامي نړۍ ټول هېوادونه په کې راځي، نو دا ټول هېوادونه د دار الاسلام برخه ده.

---

1 - الدر المختار د ابن عابدین د حاشیې رد المحتار سره (4/ 175) د الدر المختار مؤلف محمد بن علي بن محمد بن علي بن عبد الرحمن الحنفي الحصكفي (ت ١٠٨٨هـ) دی، او رد المحتار مؤلف ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين الدمشقي الحنفي (المتوفى: 1252هـ) دی، خپروونکی اداره: دار الفكر-بيروت، دویم چاپ: 1412هـ - 1992م.
2 - همداسې په اصل کې لیکل شوی دی، او داسې معلومیږي چې دا (واو) درست نه دی، ځکه د شیخ الاسلام څخه همدا الاسبیجابي مراد دی، همدا په شیخ الاسلام شهرت لري.
3 - په کتاب کې «الملاعنین» لیکلی همداراز په کشاف اصطلاح الفنون کې هم همداسې غلط لیکل شوی دی، درست لفظ «ملاعین» دی چې د ملعون جمع ده.
4 - الدر المنتقى شرح الملتقى ج2 ص 410 على هامش كتاب مجمع الأنهر شرح ملتقى الأبحر، الدر المنتقى لمحمد علي بن محمد بن عبد الرحمن المعروف بالعلاء الحصكفي الحنفي مفتي دمشق، (1021هـ _ 1088هـ) چې د الدر المختار مؤلف هم دی، طبع دار الكتب العلمية ـ بيروت، الطبعة الأولى عام 1998م. تهانوي ترې دا عبارت په همدې لفظ په کشاف اصطلاحات الفنون کې نقل کړی دی،
5 - التشريع الجنائي الإسلامي مقارنا بالقانون الوضعي ج ١ ص ٢٧٥- ٢٧٦، د دار الكاتب العربي بيروت چاپ، د چاپ نیټه نه ده لیکل شوی.

دویم: دار الحرب: چې ټول هغه هېوادونه په کې شامل دي چیرته چې سیادت او قیادت د کفارو په لاس کې دی، او هلته د اسلام شعائر برلاسه نه دي، لکه ټول غربي هېوادونه چې اصلا کله د اسلام د قلمرو برخه نه دي ګرځېدلي. خو کوم هېوادونه چې یو ځل د دار الاسلام برخه ګرځېدلي دي هغه څه وخت دار الحرب ګرځي؟ دا قضیه لکه مخکې یې چې یادونه وشوه د امام ابو حنیفه او صاحبینو ترمنځ اختلافي دي چې امام ابو حنیفه هغه سیمې چې یو ځل دار السلام بلل شوي دي په اسانۍ په هغه د دار الحرب حکم نه کوي، بلکې په یو وخت کې باید درې شرطونه په کې وجود ولري (د کفر د احکامو څرګنده اجراء، د دار الحرب سره هم سرحده وي، او مسلمانان په کې د پخواني امان (د مسلمانانو د امان) پر بنسټ په امن کې پاتې نه شي) خو صاحبین بیا یوازې د کفر د شعائرو غلبه د دار الحرب کېدلو لپاره معیار ګڼي.

«دار الحرب» ـ لکه مخکې چې په تکرار سره وویل شول ـ دفقهاو له نظره د دار الکفر سره مرادف لفظ دی، له دې امله دار الحرب بیا موږ په درې ډوله ویشلی شو:

لومړی: هغه هېوادونه چې د مسلمانانو سره په جنګ کې ښکېل دي لکه صهیونستي اداره، په دوی باندې هغه ټول احکام جاري کیږي چې د جنګ احکام دي.

دویم: هغه هېوادونه چې د هغوی سره اسلامي هېوادونه تړونونه لري، دې ته موږ دار العهد ویلی شو لکه چې شیخ ابو زهرة یې یادونه کړې ده، د دې ډول سیمو احکام امام محمد بن الحسن الشیباني په السیر الکبیر[1] کې په اخر کې بیان کړي دي، د دوی خپل احکام دي، د دوی سره باید د هغه اصولو سره سم تعامل وشي چې وروسته به یې یادونه وشي.

دریم: هغه هېوادونه چې نه د مسلمانانو سره په جنګ کې ښکېل دي او نه ورسره تړونونه او معاهدات لري، د دوی په اړه د فقهاو ترمنځ اختلاف دی چې د دوی سره د اسلامي امت اصل تعامل په سوله ولاړ دی که په جنګ، یا په بل تعبیر چې د اسلامي امت دائمي تعامل د داسې هېوادونو سره سوله ده که جنګ؟.

ایا دار الاسلام متعدد هېوادونه کېدلی شي؟

کله چې د فقهاو کتابونو ته رجوع وکړو نو ګورو چې هلته یوازې د دار الکفر او دار الاسلام ترمنځ د اړیکو قضیه مطرح کیږي، او دا ځکه چې په هغه وخت کې چې کله دا فقه تدوین کېده نو په هغه وخت کې دار الاسلام یو هېواد شمېرل کېده، نو له دې امله د یو مسلمان هېواد اړیکې د بل مسلمان هېواد سره قابل تصور نه وی، ځکه د اسلامي هېوادونو تعدد وجود نه درلود، اوس سوال دا را ولاړیږي چې ایا د اسلامي هېوادونو تعدد درست کار دی؟ ایا په یو وخت کې متعدد اسلامي حکومتونه وجود درلودلی شي؟ تر څو یو مسلمان هېواد د بل سره اړیکې ولري؟ په دې اړه باید په لنډو ټکو کې ووایم چې په دې اړه په اسلامي فکري تاریخ کې درې نظرونه وجود لري چې تفصیل یې په لاندې ډول دی:

لومړی: کرامیه په یو وخت کې د خلفاو د تعدد قائل دي

د کرامیه فرقې نظر دا دی چې بې له کومې اړتیا او په یوې سیمه کې خلفاء متعدد کېدلی شي، نو بالتبع اسلامي هېوادونه هم متعدد کېدلی شي، دوی حضرت علي او حضرت معاویه په یو وخت کې دواړه خلفاء ګڼي، په طبیعي توګه دا نظر د اسلام د مقاصدو سره په تضاد کې یو نظر دی، چې اهل سنتو مسترد کړی دی، او د یو شاذ نظر په توګه ورته ګوري[2].

دویم: د جمهورو نظر، د هېوادونو تعدد جواز نه لري

د اسلامي امت د جمهورو علماو نظر دا دی چې اسلامي نړۍ باید د یو خلیفه د حکومت لاندې وي، د خلفاو تعدد نادرست دی، او د اسلامي امت په وړو وړو هېوادونو تقسیمول چې هر یو ځانته خلیفه، امام، او امیر المؤمنین ووایي درست کار نه دی، امام، خلیفه او امیر المؤمنین په ټوله اسلامي نړۍ کې باید یو تن وي، هو! بېلا بېلې سیمې د سیمه ایزو حاکمانو د لاس لاندې کېدلی شي چې د همدې شرعي امیر المؤمنین له لورې ټاکل شوي وي، یو شمېر خلکو په دې اړه اجماع هم نقل کړې ده، او یو شمېر نور دا قضیه اتفاقي ګڼي، په دې اړه، امام ماوردي وایي: «وَإِذَا عُقِدَتِ الْإِمَامَةُ لِإِمَامَيْنِ فِي بَلَدَيْنِ لَمْ تَنْعَقِدْ إِمَامَتُهُمَا، لِأَنَّهُ لَا يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ لِلْأُمَّةِ إِمَامَانِ فِي وَقْتٍ وَاحِدٍ، وَإِنْ شَذَّ قَوْمٌ فَجَوَّزُوهُ»[3].

که چېرې د خلافت لپاره دوو تنو سره بیعت وشي په دوو سیمو کې نو د دواړو امامت منعقد نه دی، ځکه چې دا روا نه ده چې د امت دې په یو وخت کې دوه امامان وي، سره له دې چې څه خلک شاذ لري او دا جائز ګڼي.

اوامام نووي رحمه الله وایي:«وَاتَّفَقَ الْعُلَمَاءُ عَلَى أَنَّهُ لَا يَجُوزُ أَنْ يُعْقَدَ لِخَلِيفَتَيْنِ فِي عَصْرٍ وَاحِدٍ سَوَاءٌ اتَّسَعَتْ دَارُ الْإِسْلَامِ أَمْ لَا»[4]. د علماو په دې اتفاق دی چې په یو وخت کې د دوه تنه خلیفه جوړول جواز نه لري، د دار الاسلام مساحت لږ وي او که ډېر.

او ددې علت ټول دا ښايي چې د خلفاو د تعدد په نتیجه کې د امت ترمنځ وحدت نه پاتې کیږي، او افتراق په کې منځته راځي، په دې اړه ابن الرفعة وایي: «قال: ولا یجوز أن ینعقد لاثنین في وقت واحد، أي: في بلدین وإن تباعدتا وانتشر الإسلام حتی عم الأرض [شرقها وغربها]، کما قاله القاضي الحسین، وجهه: أن الأصل في الإمامة نبوة النبي صلی الله علیه وسلم، ولا یجوز التمسك بشریعة غیر شریعته لمن بلغته الدعوة، فکذلك لا یجوز لأحد أن یطیع إمامین، ولأن في تعدد الأئمة اختلال أمور المسلمین، وافتراق الکلمة، لأنه قلما یتفق رأي شخصین، فلم یجز أکثر من إمام واحد، لتکون کلمة الإسلام مجتمعة»[5].

شیرازي (د التنبیه مؤلف چې کفایة النبیه یې شرحه ده) وایي: جواز نه لري چې امامت او خلافت په یو وخت کې د دوو تنو لپاره منعقد شي، هدف یې دا دی چې په دوو بیلو سیمو کې هم جایز نه دی سره له دې چې دا سیمې په خپلو کې یو دبل څخه لیرې هم وي، او اسلام په ټوله نړۍ هم خپور شوی وي (هدف یې دا دی چې که ټوله نړۍ هم دار الاسلام وګرځي نو باید یو خلیفه ولري او یو خلیفه او یو امیر المؤمنین یې اداره کړي) دا خبره قاضي حسین (مشهور شافعي فقیه) کړې ده، دلیل یې دا

---

1 - د دې لپاره وګورئ: شرح السیر الکبیر د امام محمد بن احمد سرخسي (ت ۴۹۰هـ) اصل کتاب د محمد بن الحسن الشیباني دی، ج۵ ص۳ او له دې وروسته، تحقیق: ابو عبد الله محمد حسن محمد حسن اسماعیل الشافعي، د محمد علي بیضون، دار الکتب العلمیة، بیروت، لبنان د منشوراتو څخه، لومړی چاپ ۱۹۹۷م/ ۱۴۱۷هـ.
2 - د دې لپاره وګورئ: أضواء البیان في إیضاح القرآن بالقرآن د شیخ محمد الأمین الشنقیطي لیکنه. أضواء البیان في إیضاح القرآن بالقرآن (3/ 39) تألیف: محمد الأمین بن محمد المختار بن عبد القادر الجکني الشنقیطي (ت 1393هـ)، خپرونکی اداره: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع بیروت – لبنان، د چاپ کال: 1415 هـ - 1995 م.
3 - الأحکام السلطانیة ص ۲۹، المؤلف: أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبیب البصري البغدادي، الشهیر بالماوردي (المتوفی: 450هـ)، الناشر: دار الحدیث – القاهرة.
4 - شرح النووي علی مسلم (12/ 232) د دار احیاء التراث العربي، بیروت چاپ، دویم چاپ کال ۱۳۹۲هـ.
5 - کفایة النبیه في شرح التنبیه ج ۱۸ ص ۱۳، المؤلف: أحمد بن محمد بن علي الأنصاري، أبو العباس، نجم الدین، المعروف بابن الرفعة (المتوفی: 710هـ) المحقق: مجدي محمد سرور باسلوم، الناشر: دار الکتب العلمیة، الطبعة: الأولی، م 2009م.

دی چې امامت او خلافت د محمد صلی الله علیه وسلم په نبوت قیاس دی، او په هغه کې حکم دا دی چې د هغه چا لپاره چې دعوت ورته رسېدلی وي د پیغمبر علیه السلام د شریعت په موجودیت کې په بل شریعت عمل کول ناروا دي، همدا راز (د یو امام په موجودیت کې د بل امام امامت منل درست نه دي) د هیڅا لپاره د دوو امامانو امامت منل هم روا نه دي، او بله دا چې د امامانو په تعدد کې د مسلمانانو امور مختل کیږي، وحدت یې له منځه ځي، ځکه دا نادره خبره ده چې دوه تنه دې په قیادت کې وي او دواړه دې په یو نظر متفق شي، نو له دې امله د یو امام او خلیفه څخه د زیاتو موجودیت روا نه دی، او دا د دې لپاره چې د مسلمانانو خبره یوه پاتې شي.

دوي له ډیرو دلائلو څخه استدلال کوي، یو دلیل یې هغه حدیث دی چې امام مسلم په خپل صحیح کې د حضرت ابو سعید الخدري رضي الله عنه څخه روایت کړی دی چې رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمایلي دي: «إِذَا بُويِعَ لِخَلِيفَتَيْنِ فَاقْتُلُوا الْآخَرَ مِنْهُمَا». کله چې د دوو تنو سره د خلفاو په حیث بیعت وشي نو د هغوی څخه وروستنی قتل کړئ. همدا راز په صحیح مسلم کې د حضرت عرفجة حدیث نقل شوی چې وایي ما د رسول الله صلی الله علیه وسلم څخه اوریدلي چې ویل یې:«مَنْ أَتَاكُمْ وَأَمْرُكُمْ جَمِيعٌ عَلَى رَجُلٍ وَاحِدٍ يُرِيدُ أَنْ يَشُقَّ عَصَاكُمْ أَوْ يُفَرِّقَ جَمَاعَتَكُمْ فَاقْتُلُوهُ»[1]. وَفِي رِوَايَةٍ: «فَاضْرِبُوهُ بِالسَّيْفِ كَائِنًا مَنْ كَانَ». څوک چې تاسې ته راشي او تاسې په یو شخص راټول اوسئ (یو خلیفه او امام لرئ) او هغه غواړي ستاسې اتفاق له منځه یوسي، او جماعت سره وشیندي نو وه یې وژنئ. په یو بل روایت کې راځي: په توره یې ووهئ (مړ یې کړئ) دا چې هر څوک وي.

همدا راز په مسلم شریف کې د حضرت عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما څخه روایت دی چې رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمایي: «وَمَنْ بَايَعَ إِمَامًا فَأَعْطَاهُ صَفْقَةَ يَدِهِ وَثَمَرَةَ قَلْبِهِ، فَلْيُطِعْهُ إِنِ اسْتَطَاعَ، فَإِنْ جَاءَ آخَرُ يُنَازِعُهُ فَاضْرِبُوا عُنُقَ الْآخَرِ» ثُمَّ قَالَ: سَمِعَتْهُ أُذُنَايَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَوَعَاهُ قَلْبِي.

چا چې د یو امام سره بیعت وکړ، هغه سره یې د عهد وکړ او په هغه یې اعتماد وکړ، نو تر څو چې توان لري د هغه اطاعت دی وکړي، که کوم بل څوک راووت چې د هغه سره (د خلافت پر سر) شخړه کوله، نو د دې بل گردن ووهئ! بیا (عبد الله بن عمرو بن العاص) وویل: دا زما غوږونو د رسول الله صلی الله علیه وسلم څخه اوریدلي او زما په زړه کې محفوظ شوي.

دریم نظر: دا قضیه اجتهادي ده، د خلفاو د تعدد امکان شته

یو شمېر علماء وایي چې په یوه سیمه کې او یا هم په نږدې سیمو کې دوه خلفاء نه شي ټاکل کېدلی، دا خبره خو اتفاقي ده، مگر که سیمې سره لیرې وي، هلته بیا احتمال شته، ځکه چې دا قضیه اجتهادي ده، او د قطعیاتو له جملې څه نه گڼل کیږي، دا د استاذ ابو اسحاق شیرازي، امام الحرمین، د امام قرطبي او څه نورو علماو نظر دی، د ابو اسحاق شیرازي څخه دا قول ډیرو فقهاو نقل کړی دی، د دوی له جملې ابو البقاء دمیري هم دی، هغه وایي: «ولا يجوز نصب إمامين في وقت واحد وإن تباعد الإقليمان بهما. وحكى أبو القاسم الأنصاري في (الغنية) عن الأستاذ أبي إسحاق: أنه يجوز نصبهما في إقليمين؛ لأنه قد يحتاج إلى ذلك، وهو اختيار الإمام»[2].

د دوو امامانو موجودیت په یو وخت کې ناروا دي، سره له دې چې سیمې یې سره لیرې هم وي، خو ابو القاسم انصاري په «غنية» کې د استاذ ابو اسحاق څخه نقل کړی چې هغه وایي: په دوو بیلو سیمو کې یې د دوو امامانو سره بیعت کول روا دي، ځکه دا به کله د خلکو اړتیا وي، همدا د امام (امام الحرمین جویني) نظر هم دی. د استاد ابو اسحاق څخه دا خبره، ابن الرفعة، امام قرطبي[3] او حافظ ابن کثیر هم نقل کړې ده.

داسې ښکاري چې په پیل کې امام الحرمین ابو المعالي جویني دا نظر درلوده چې هغه حالت چې د رسول الله صلی الله علیه وسلم له وخت څخه قائم وه، هغه د خلافت د وحدت حالت وه، امام الحرمین دې قضیې ته د علماو نظر را جلب کړي چې که د دې خلافت تعدد ته اړتیا پیدا شي په ځانگړې توگه کله چې د اسلامي نړۍ مساحت پراخه شي نو د خلفاو په تعدد فکر کېدلی شي، او دا یوه اجتهادي قضیه ده، قطعیاتو سره تړاو نه لري، هغه په خپل کتاب الارشاد کې وایي:«ذَهَبَ أَصْحَابُنَا إِلَى مَنْعِ عَقْدِ الْإِمَامَةِ لِشَخْصَيْنِ فِي طَرَفَيِ الْعَالَمِ، ثُمَّ قَالُوا: لَوِ اتَّفَقَ عَقْدُ الْإِمَامَةِ لِشَخْصَيْنِ نُزِّلَ ذَلِكَ مَنْزِلَةَ تَزْوِيجِ وَلِيَّيْنِ امْرَأَةً وَاحِدَةً مِنْ زَوْجَيْنِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَشْعُرَ أَحَدُهُمَا بِعَقْدِ الْآخَرِ. قَالَ: وَالَّذِي عِنْدِي فِيهِ أَنَّ عَقْدَ الْإِمَامَةِ لِشَخْصَيْنِ فِي صُقْعٍ وَاحِدٍ مُتَضَايِقِ الْخِطَطِ وَالْمَخَالِيفِ غَيْرُ جَائِزٍ وَقَدْ حَصَلَ الْإِجْمَاعُ عَلَيْهِ. فَأَمَّا إِذَا بَعُدَ الْمَدَى وَتَخَلَّلَ بَيْنَ الْإِمَامَيْنِ شُسُوعُ النَّوَى فَلِلِاحْتِمَالِ فِي ذَلِكَ مَجَالٌ وَهُوَ خَارِجٌ عَنِ الْقَوَاطِعِ»[4].

د شافعي مذهب علماء، دوه تنو ته خلافت سپارل ناروا گڼي سره له دې چې یو یې د نړۍ په یو سر کې او بل یې په بل سره کې هم وي، او وایي: که د دوو تنو سره د امامت بیعت وشو د دې مثال به داسې وي لکه د یوې ښځې دوه خپلوان (چې ولایت پرې ولري) چې د هغې نکاح د دوو بیلا بیلو سړیو سره وکړي پرته له دې چې یو له بل څخه خبر وي (لکه په دې دواړو عقدونو کې چې لومړی عقد معتبر او دویم ملغی دی، او یا هم دواړه ملغی دي، همدا راز د دې دواړو خلیفه گانو حکم به هم همداسې وي) خو هغه وایي: زما له نظره خو په یوې سیمه کې چې کلي او منطقې سره نږدې وي دوه تنه د امامانو په حیث ټاکل ناروا دي، او دا یوه اجماعي قضیه ده، مگر کله چې فاصلې زیاتې وي، او د دواړو امامانو ترمنځ د لیرې والي ډیرې فاصلې حائل وي، نو په دې حال کې بیا د احتمال (اجتهاد) لپاره مجال شته دی، او دا د قطعیاتو د مجال څخه بیرون خبره ده.

د دې علماو له نظره هغه احادیث چې په هغه کې د امامانو د تعدد څخه منع راغلې هغه په هغه حالاتو باندې حمل دي چې کله ترې د امت ترمنځ د اختلافاتو د راولاړیدو خطر وي، او دا خطر هغه وخت راپیدا کېدلی شي چې د تصادم خطر وجود ولري، او تصادم هغه وخت رامنځته کېږي چې مناطق یې سره نږدې وي. امام نووي[5] نووي[5] او نورو علماو دې نظر ته فاسد نظر ویلی دی، او وایي چې دا د شرعي نصوصو سره متصادم دی.

---

1 - زیات علماء د فاقتلوه ظاهري معنی نه اخلي او د داسې وژل جایز نه گڼي، بلکې وایي چې هغه عزل کړئ چې په معنوي لحاظ له منځه ولاړ شي، او په کومو روایتونو کې فاضربوه بالسیف کلمات راغلي هغه روایة بالمعنی گڼي.

2 - النجم الوهاج في شرح المنهاج ج ۹ ص ٦٩، المؤلف: كمال الدين، محمد بن موسى بن عيسى بن علي الدَّمِيري أبو البقاء الشافعي (المتوفى: 808هـ) الناشر: دار المنهاج (جدة) المحقق: لجنة علمية، الطبعة: الأولى، 1425هـ - 2004م.

3 - امام قرطبي احکام القرآن ج ۱ ص ۲۷۳ کې د سورت بقرې د (۳۰) ایت په تفسیر کې په (۱۷) مسأله کې وایي: «وَكَانَ الْأُسْتَاذُ أَبُو إِسْحَاقَ يُجَوِّزُ ذَلِكَ فِي إِقْلِيمَيْنِ مُتَبَاعِدَيْنِ غَايَةَ التَّبَاعُدِ لِئَلَّا تَتَعَطَّلَ حُقُوقُ النَّاسِ وَأَحْكَامُهُم».

4 - الارشاد إلى قواطع الأدلة في أصول الاعتقاد ص 326- 327 د امام الحرمين الجويني (ت 478هـ) ليكنه، تحقيق: د. احمد عبد الرحيم السايح و توفيق على وهبة، خپرونکی اداره: مكتبة الثقافة الدينية، شارع بورسعيد ـ القاهرة، لومړی چاپ کال ۲۰۰۹م/ ۱۴۳۰هـ.

5 - د صحیح مسلم په شرح (12/ 232) کې وايي: «وَهُوَ قَوْلٌ فَاسِدٌ مُخَالِفٌ لِمَا عَلَيْهِ السَّلَفُ وَالْخَلَفُ وَلِظَوَاهِرِ إِطْلَاقِ الْأَحَادِيثِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ» مخکینی مصدر.

څلورم نظر: دا فعلي حالت (چې د هر هېواد خپل امام وي) درست ګڼي

د محمد علي شوکاني يمني او د هغه د نظرياتو مطلق تابع او مقلد مولانا نواب صديق حسن خان قنوجي هندي د دې قائل دي چې په هېوادونو کې اوسني حاکم نظامونه د امامانو حيثيت لري، او دوی ته هماغه حقوق تر لاسه دي چې په اسلامي نصوصو او فقه کې د امام او خليفه لپاره ثابت دي، او دې ته د ضرورت او حاجت فيصله وايي.

په دې اړه شوکاني صاحب وايي: «وأما بعد انتشار الإسلام واتساع رقعته وتباعد أطرافه، فمعلوم أنه قد صار في كل قطر أو أقطار الولاية إلى إمام أو سلطان، وفي القطر الآخر أو الأقطار كذلك، ولا ينفذ لبعضهم أمر ولا نهي في قطر الآخر وأقطاره التي رجعت إلى ولايته، فلا بأس بتعدد الأئمة والسلاطين، ويجب الطاعة لكل واحد منهم بعد البيعة له على أهل القطر الذي ينفذ فيه أوامره ونواهيه، وكذلك صاحب القطر الآخر، فإذا قام من ينازعه في القطر الذي قد ثبتت فيه ولايته، وبايعه أهله، كان الحكم فيه أن يقتل إذا لم يتب، ولا تجب على أهل القطر الآخر طاعته، ولا الدخول تحت ولايته لتباعد الأقطار، فإنه قد لا يبلغ إلى ما تباعد منها خبر إمامها أو سلطانها، ولا يدرى من قام منهم أو مات، فالتكليف بالطاعة والحال هذه تكليف بما لا يطاق، وهذا معلوم لكل من له اطلاع على أحوال العباد والبلاد، فإن أهل الصين والهند لا يدرون بمن له الولاية في أرض المغرب، فضلا عن أن يتمكنوا من طاعته، وهكذا العكس، وكذلك أهل ما وراء النهر لا يدرون بمن له الولاية في اليمن، وهكذا العكس، فاعرف هذا فإنه المناسب للقواعد الشرعية، والمطابق لما تدل عليه الأدلة، ودع عنك ما يقال في مخالفته فإن الفرق بين ما كانت عليه الولاية الإسلامية في أول الإسلام وما هي عليه الآن أوضح من شمس النهار، ومن أنكر هذا فهو مباهت لا يستحق أن يخاطب بالحجة لأنه لا يعقلها»[1].

د اسلام د خپرېدو او د اسلام د مساحت د پراختيا، او د اسلامي نړۍ د څنډو د يو بل څخه د ليرې والي وروسته نو دا ځرګنده خبره ده چې په هره سيمه او يا څو سيمو کې واک او قدرت امام او يا پادشاه او حاکم ته ورسيده، همدا راز په بله سيمه کې هم (بل چا ته قدرت ورسيده) او د يو حاکم امر ونهي د بل حاکم په سيمه يا سيمو کې نافذ نه دي، نو په داسې حالاتو کې د امامانو او حاکمانو په تعدد کې کوم مشکل او ستونزه نه شته، او د هر حاکم طاعت به د بيعت د اخيستلو نه وروسته د هغه سيمې په اوسيدونکو لازم وي چېرته يې چې امر و نهي چليږي، همدا راز به د بلې سيمې حاکم هم وي، که څوک پاڅېږي او په هغه سيمه کې د هغه سره شخړه کوي چې د هغه د واک لاندې ده، او خلکو يې ورسره بيعت کړی دی، نو د هغه حکم دا دی چې هغه ووژل شي که توبه ونه کړي، او د بلې سيمې په خلکو يې اطاعت لازم نه دی، او نه ورته د هغه په قيادت کې داخلېدل لازم دي؛ ځکه چې سيمې يو د بل څخه ليرې دي، کېدلی شي د ليرې سيمو خلکو ته د امام او حاکم معلومات هم ونه رسيږي، او شايد هيڅ خبر هم نه شي چې څوک ژوندی دی او څوک مړ شوی، نو په داسې حالاتو کې د هغه ليرې سيمو خلک په اطاعت باندې مکلف کول «تکليف بما لا يطاق» دی، دا خبره هر هغه چا ته ځرګنده او معلومه ده چې د خلکو او د سيمو د حالاتو څخه خبر وي، د چين او هند اوسيدونکي له دې خبر نه دي چې په «المغرب» کې د چا حاکميت دی، دا خو لا پريږده چې دا خلک د هغه اطاعت وکړي! همدا راز بالعکس، همدا راز د ما وراء النهر اوسيدونکي له دې خبر نه دي چې په يمن څوک حکومت کوي! همدا راز بالعکس، نو په دې پوه شه چې همدا د شرعي اصولو او قواعدو سره مناسبه خبره ده، او د هغه څه سره مطابق خبره ده چې نصوص پرې دلالت کوي، او هغه خبرو پسې مه ګرځه چې وايي چې دا (د شريعت) مخالف نظر دی، ځکه د اسلام د لومړنيو وختونو حاکميت او حکومت د اوسني حالت سره ډېر تفاوت لري، او دا تفاوت د لمر په څير ځرګند دی، او څوک چې له دې څخه انکار کوي نو هغه يو داسې بې عقله انسان دی چې ددې وړ نه دی چې دليل ورسره وويل شي ځکه هغه پرې نه پوهيږي.

دا خبره هم د محمد علي الشوکاني څخه د نورو ډېرو افکارو په څير مولانا صديق حسن خان په خپل کتاب الروضة الندية[2] کې په حرفي شکل نقل کړې ده، او په اخر کې ليکلي دي (والله المستعان) چې دا د هغه له لورې د دې نظر په تبني کولو دلالت کوي.

لنډه خبره يې دا ده چې همدا اوسنی حالت چې اسلامي نړۍ په کې په بېلا بېلو دولتونو او هېوادونو وېشل شوې ده، د دې هېوادونو مشرانو هر يو ته په خپله منطقه کې د امام او خليفه حقوق تر لاسه دي، او اوس د اسلام د لومړنيو ورځو حالات اعاده کول ممکن نه دي، ځکه په هغه وخت کې د اسلامي نړۍ مساحت دومره پراخه نه وه، نو ټولې سيمې د يو امام د قيادت لاندې راتللې شوې، مګر اوس دا کار ممکن نه دی، او حاکم ته خو حتما اړتيا وجود لري، نو بناء همدې قطري او سيمه ايزو حکومتونو ته بايد د خلافت حيثيت ورکړې شي.

د شوکاني او صديق حسن خان د نظر په اړه بايد ووايو چې د انقسام دې حالت ته مستقل مشروعيت ورکول درسته خبره نه ده، ځکه ډېر نصوص د اسلامي امت په وحدت او د اسلامي نړۍ د قيادت په وحدت باندې دلالت کوي، چې دا نصوص معروف دي، او يو څه احاديثو ته مخکې د جمهورو د مذهب لاندې اشاره هم وشوه.

پنځم نظر: د خليفه په نه موجوديت کې د هېوادونو تعدد استثنائي حالت

په دې امت باندې الله تعالى دومره فضل او کرم کړی دی چې ډېر امتونه ترې محروم دي، او هغه د داسې علماو پيدا کېدل دي چې د ډېرو هغه حالاتو په اړه يې ليکل کړي دي چې په پېړيو پېړيو وروسته واقع کېدلی شول، د دوی له جملې څخه يو هم امام الحرمين ابو المعالي الجويني دی چې په ۴۷۸هـ کې وفات شوی دی، او د هغه حالت لپاره يې نظريه پردازي کړې چې اسلامي امت ورسره د تيرې پيړۍ په دويمه لسيزه کې د عثماني خلافت د سقوط په وخت کې مخ شو، او چې اثار يې تر اوسه پورې دوام لري.

امام الحرمين جويني په دې اړه يو کتاب ليکلی چې نوم يې ورته «غياث الأمم في التياث الظلم» يا مختصر نوم يې «الغياثي» ايښی دی، په دې کتاب کې يې بنسټيزې دوه قضيې مطرح کړې دي، لومړۍ دا چې کله د اسلامي خلافت لپاره وړ خلک وجود و نه لري نو خلک به په هغه وخت کې څه کوي؟ او دويمه قضيه دا چې کله په آخره زمانه کې د شريعت علماء وجود ونه لري نو بايد خلک څه وکړي؟. زموږ د حالت سره اړوند قضيه يې په لومړي باب کې بحث کړې ده چې هغه دې دوو بابونو لپاره د تمهيد حيثيت لري، او امامت او خلافت اړوند قضايا يې په کې بحث کړې دي، چې له دې جملې څخه په يو وخت کې د دوو امامانو قضيه هم ده، د دې قضيې اړوند نظريات يې دلته يې په لنډه توګه را نقل کوو، هغه وايي:

1 - السيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار ج۴ ص ۴۸۱- ۴۸۲، تحقيق: محمد ابراهيم زايد، د المجلس الأعلى للشؤون الاسلامية، لجنة احياء التراث الاسلامي، د چاپ کال ۱۹۸۸م.
2 - الروضة الندية شرح الدرر البهية ج۲ ص ۳۶۲ دار الجيل، بيروت چاپ، بې له تاريخ څخه.

دا خو ثابته خبره ده چې د دوو (متعددو) خلفاو ټاکل د فساد سبب ګرځي، بیا که موږ د داسې دوو (متعددو) خلفاو وجود فرض کړو چې پر ټول قلمرو د دواړو حکم چلیږي، نو دا به د دواړو ترمنځ د ټکر او شخړې سبب شي، او د ټکر او شخړو د موجودیت په صورت کې به د خلفاو د تعدد ناوړه اغیزې دومره وي چې د خلیفه او امام نه موجودیت به ترې بهتر وګڼل شي.

دویم صورت دا کېدلی شي چې په یوه سیمه کې یو امام او خلیفه وټاکل شي، او په بله کې بل وټاکل شي، په داسې حال کې چې دا ممکن وي چې د ټولې اسلامي نړۍ لپاره یو امام وټاکل شي چې په ټوله اسلامي نړۍ یې حکم چلیږي، نو که د ټولې اسلامي نړۍ لپاره یو نافذ الامر امام ټاکل ممکن وي نو بیا خو د دوو امامانو ټاکل د امت په اتفاق سره یو باطل کار دی، لکه مخکې مو چې وویل، او بله دا چې په دې د امامت او خلافت اصلي هدف او موخه فوت کېږي چې هغه د امت وحدت او اتفاق دی، دا خبره هم مخکې په تفصیل سره بیان شوی ده، او دا یو څرګند حقیقت هم دی چې هیڅ ډول غموض په کې نشته.

خو د کوم حالت په اړه چې نظریات مختلف دي، او خلک په کې اختلاف لري هغه داسې یو حالت دی چې هلته یو نافذ الامر امام ټاکل ممکن نه وي، او داسې حالت په لاندې څرګندو صورتونو کې رامنځته کېدلی شي:

لومړی: اسلامي نړۍ پراخه شي، او ډیر لیرې لیرې مناطق، او د بحر په اعماقو کې راګیرې جزیرې په خپل احاطه کې راوړي، په داسې حالت کې کېدلی شي څه خلک د دنیا سره منقطع وي، او د امام او خلیفه اوامر، مشوره او نظر ورته نه رسیږي.

دویم: کېدلی شي د اسلامي نړۍ د دوو سیمو ترمنځ د دښمن سیمه حائل واقع شي، او کومې سیمې چې د کفارو د سیمو بل لور ته پرتې وي، هغوی د امام او خلیفه د نظر، رأی او مشورې څخه محرومې وي[1]. که چېرته داسې صورت حال رامنځته شو نو بیا د علماو ترمنځ اختلاف دی:

یو شمېر علماء په دې نظر دي چې په هغه سیمه کې چې د امام د مشورې او نظر څخه محرومه ده، هلته مستقل امام ټاکل جواز لري، دا نظر ابو الحسن اشعري او استاذ ابو اسحاق اسفرایني او نورو ته منسوب دی، دوی د خلکو د مصلحتونو او ګټو پر بنسټ دا نظر غوره کړی دی، او وایي: کله چې د امامت اصلي موخه او هدف د خلکو ګټې ساتل، د معاملاتو هوارول او د سرحدونو ساتل او حفاظت دی، نو که دا کارونه د داسې یو امام په ټاکنه سرته ورسیدلی شي چې په ټوله نړۍ یې امر او نهې نافذ وي نو دا خو تر هر څه بهتر حال دی، او همدا د سیاست او قیادت د غوښتنو سره مناسبت هم لري.

خو که د ټولې اسلامي نړۍ لپاره د یو امام ټاکل مشکل وي، نو هغه خلک چې د امام د مشورې، نظر او قیادت څخه محروم دي، دا خلک خو همداسې مهمل پرېښودل ممکن نه دي چې نه یې د خیر په کار د راجمع کولو لپاره کوم باعث وي او نه یې د بدو کارونو څخه کوم منع کونکی قوت وي، نو بناء حل یې دا دی چې په خپله سیمه کې دې د ځان لپاره یو قیادت وټاکي چې د ټولو لپاره د اطمئنان ځای وي، ځکه که بې قیادته پاتې شي نو ټول به ضائع شي، او دا خبره څرګنده ده څوک یې انکار هم نشي کولی.

امام الحرمین وایي: زه په دې اړه د الله په مرسته وایم: که چېرته امامت او خلافت دمخه یو وړ انسان ته سپارل شوی وه، او د خلافت د سپارلو په وخت کې ټولې سیمې د هغه د قیادت لاندې وی، مګر بیا څه داسې اسباب را ښکاره او یا رامنځته شول چې ټولو سیمو ته د هغه د قیادت او امامت په مخ کې خنډ جوړیدل، نو په داسې حالت کې خو هغه خلک مهمل پرېښودل درست نه دي، بلکې د خپل ځان لپاره دې یو امیر وټاکي، چې د هغه څخه به مشوره اخلي د هغه اطاعت به کوي، او په خپلو کړنو کې به د رسول الله صلی الله علیه وسلم د شریعت التزام کوي.

مګر دا څوک یې چې د حاکم په حیث ټاکلی دی، دا به د خلیفه او امام حیثیت نه لري، او کله چې د دوی او د امام او خلیفه د لارښوونې او قیادت ترمنځ حائل خنډونه له منځه ولاړ شول، او امام په دې وتوانېده چې د دوی لارښوونه وکړي، نو د هغه ځای حاکم او رعیت دې ټول د امام او خلیفه حکم ته تسلیم شي، او اطاعت دې اختیار کړي، او خلیفه او امام باید هغه مشکلات له منځه یوسي، او د هغوی قیادت دې پرمخ یوسي، او هغه خلک چې هغوی د خپل قیادت لپاره د حاکمانو په توګه ټاکلي دي، که امام او خلیفه وغواړي هغوی دې پر خپل ځای پریږدي، او که وغواړي بدلون دې په کې راوړي، ځکه د امام په حیث یې امر باید اطاعت شي.

مګر که مخکې څخه امام او خلیفه وجود ونه لري، او داسې یوحالت رامنځته شي چې هغه ته موږ د امامت او خلافت د انقطاع زمانه وایو، او په دې سره د اسلامي نړۍ په دننه کې یوه سیمه له بلې څخه جدا شي (بالکل لکه د اسلامي نړۍ فعلي حالت چې یو خلیفه او امام وجود نه لري، او اسلامي نړۍ په بېلا بېلو هېوادونو ویشل شوی ده) او د یو داسې متفق علیه امام او خلیفه ټاکل هم ګران وي چې حکم یې په ټولو سیمو او ټولو خلکو نافذ وي، او په هره سیمه کې یو امیر او حاکم وټاکل شو، او یو سره هم د عام خلیفه په حیث بیعت ونه شو، نو که داسې صورت حال واقع شو نو په دې حالت کې حق خبره دا ده چې د دې سیمه ایزو حاکمانو څخه یو هم خلیفه او امام نه بلل کیږي، ځکه امام، امیر المؤمنین او خلیفه هغه یو شخص دی چې د نړۍ ټول مسلمانان ورسره اړیکه ولري، او د ټولو قیادت وکړي، منطقوي قیادتونو ته امام او امیر المؤمنین نه ویل کیږي.

د مسلمانانو د اړتیا سره سم د هرې سیمې (هېواد) لپاره د مستقل حاکم د ټاکلو د جواز سره مخالف نه یم، او د دې سره هم موافق یم چې په هره سیمه کې دې د هغه ټول هغه احکام نافذ وي چې د شریعت سره برابر دي، خو دوی خلفاء او امامان نه ګڼل کیږي، بلکه دې زمانې ته د امامت د انقطاع زمانه ویل کیږي چې تفصیلات یې په همدې کتاب کې امام الحرمین وروسته ذکر کړي دي.

او بیا چې کله امام وټاکل شو نو په اسلامي نړۍ کې د موجودو هېوادونو د حکامو مسؤولیت دا دی چې امام او خلیفه ته تسلیم شي، او هره هغه فیصله ومني چې د دوی په اړه یې کوي او ګټوره یې بولي.

د امام الحرمین جویني لنډه خبره دا ده چې که مسلمانان د داسې یو حالت سره مخ شول لکه اوس چې اسلامي نړۍ ورسره مخ ده، چې د یو متفق علیه امام ټاکل ګران دي، او اسلامي نړۍ په وړو وړو هېوادونو ویشل شوی ده، نو هر هېواد او سیمه باید د خپل ځان لپاره یو حاکم وټاکي، خو په دوی کې هیڅوک هم د امام او خلیفه

1 - امام الحرمین جویني خو دا په هغه وخت کې په تخیل کې راوستي وی، خو اوسنی حالت د دې دواړو څخه جلا یو بل حالت دی چې د خلافت د سقوط نه وروسته د اسلامي نړۍ ټولې یا اکثره سیمې د استعمار د تسلط لاندې راغلی، او بیا داسې یو جهت پیدا نه شو چې دا ټولې سیمې د یو حاکم د سلطې لاندې راولي، نو متعدد هېوادونه رامنځته شول.

حیثیت نه لري، او کوښښ باید ادامه پیدا کړي چې د اسلامي امت لپاره یو موحد او متفق علیه قیادت رامنځته کړی شي، او کله چې داسې متفق علیه قیادت رامنځته شو نو دا ټول واکداران او حاکمان باید هغه ته تسلیم شي او د هغه فیصله ومني[1].

په دې زمانه کې به دا متفق علیه قیادت څه ډول وي، د دې زمانې زیات مفکرین په دې نظر دي چې په امامت او خلافت کې هغه اهداف مهم دي چې له امله یې دا رامنځته کیږي، او په دې اهدافو کې د اسلامي امت یووالی، د اسلامي امت د ګټو څخه دفاع، اسلامي امت د خلکو د ظلمونو او تیریو څخه محفوظول او د اسلامي امت آزادي او د استعمار څخه محفوظ ساتل بنسټیز حیثیت لري.

د دې اهدافو د لاسته راوړلو لپاره اسلامي امت اړتیا لري چې یو متفق علیه قیادت ولري، اوس د دې شکل مهم نه دی، بلکې کېدلی شي چې دا یو جمعي قیادت وي، او یوه داسې اداره رامنځته کړی شي چې په هغه کې دفاع، پولې واحد او داسې نور مشترک وي، او د هغه ادارې د قیادت لپاره جدي قوانین وټاکل شي، په دې اړه بېلا بېلې طرحې وجود لري چې اوس زموږ د بحث موضوع نه ده[2].

اړیکې د چا سره؟

مخکې مو چې کوم سوال مطرح کړی وه چې اسلامي امارت باید د چا سره اړیکې ولري، نو هلته بحث وشو چې هېوادونه په څو ډول دي؟ او ایا نړۍ اوس هم یوازې په دار الحرب او دار الاسلام ویشلی شو؟ او بیا دا سوال هم بحث شو چې آیا په یو وخت کې څو اسلامي هېوادونه شتون درلودلی شي؟ چې د مسلمان او مسلمان هېواد ترمنځ د اړیکو سوال مطرح شي؟ د تیر بحث په نتیجه کې باید ووایو چې هغه هېوادونه چې د اسلام له نظره په نړۍ کې وجود درلودلی شي په لاندې ډولونو ویشلی شو:

لومړی: اسلامي هېوادونه چې ټول د دار الاسلام برخې دي، مثالي حالت خو نه دی مګر د یو واقعیت په حیث ورسره تعامل اړین دی، همدا د معتمدو فقهاو نظر دی.

دویم: هغه غیر مسلمانو هېوادونو سره چې د اسلامي نړۍ سره په جنګ کې قرار لري، د دوی سره باید اړیکې د جنګ او پریکون وي.

دریم: هغه غیر مسلمان هېوادونه چې د دار الحرب (دار الکفر) برخه ده خو د مسلمانانو سره تعهدات او تړونونه لري، چې په اوسنۍ نړۍ کې تقریبا ټول غیر مسلمان هېوادونه (د اسرائیلو څخه پرته) د مسلمانو هېوادونو سره اړیکې او تړونونه لري.

څلورم: هغه غیر مسلمان هېوادونه چې نه د مسلمانانو سره په جنګ کې واقع دي او نه هم د مسلمانانو سره کوم تړون او تعهد لري، دا ډول هېوادونه به شاذ او نادر پیدا شي.

لومړی: د اسلامي هېوادونو ترمنځ خپلمنځې اړیکې

د اسلامي هېوادونو سره په خپلو کې اړیکې د نورو هېوادونو د اړیکو سره توپیر په دې لري چې اصل خو دا وه چې د اسلامي نړۍ ټول هېوادونه د یو قیادت لاندې وی، او اصلا دا اختلاف او تعدد موجود نه وی، خو سره له دې چې د انقسام دا حالت شرعا درست نه دی، او د اسلامي امت د وحدت لپاره باید کار وشي، او دا هېوادونه د یو قیادت لاندې راټول کړی شي، او دا وحدت د معاصرو مسلمانو مفکرینو له نظره متعدد اشکال درلودلی شي، نو دا وحدت خو اصل دی، ځکه که مسلمانان د یو قائد امت په حیث په نړۍ کې رول لوبول غواړي چې همدا د دې امت منصب دی، الله تعالی فرمایي: **{وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} [البقرة: 143]** نو اړینه ده چې د یو واحد، یو موټي او قوي امت په حیث را دمخه شي، مګر د دې سره د فقهاو د تصریحاتو سره سم مو لکه مخکې چې ولوستل اسلام د مسلمانانو د مصالحو او ګټو د ساتلو لپاره د دې تنوع او تعدد د حالت سره هم د یو واقعیت په حیث تعامل کوي.

خو د دې هېوادونو سره تعامل او اړیکې د غیر مسلمانو هېوادونو سره متفاوتې دي، ځکه له دې اړیکو څخه د اسلام هدف د نورو ګټو تر څنګ چې د بحث په پیل کې ورته اشاره وشوه یوه بنسټیزه موخه د اسلامي امت وحدت ته رسېدل دي، له دې امله دلته د هغه لارښوونکو اصولو یادونه اړینه بولم چې د مسلمانو هېوادونو سره په اړیکو کې باید رعایت شي:

لومړی: اسلامي اخوت

اسلامي وروروليی یو هغه اصل دی چې د مسلمانو هېوادونو سره په اړیکو کې باید رعایت شي، الله تعالی فرمایي: **{إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ} [الحجرات: 10]** مؤمنان سره ورونه دي. د افرادو په حیث هم ورونه دي او د هېوادونو او تجمعاتو په حیث هم.

دا وروروليی خپل حقوق او واجبات لري، چې د رسول الله صلی الله علیه وسلم په احادیثو او ارشاداتو او لارښوونو کې ډیر په تفصیل سره بیان شوي دي، او یو لړ ارشادات خو یې داسې معلومیږي چې ګویا د هېواد او هېواد ترمنځ اړیکو لپاره یې کړي وي، د بیلګې په توګه دا احادیث په لاندې ډول دي:

یو هېواد به د بل هېواد حق نه خوري، ځمکه، اوبه او بل کوم ملکیت به یې نه لاندې کوي مګر دا چې هغه بل هېواد ورته په خپله خوښه اجازه وکړي.

یو به پر بل ظلم نه کوي، نه به هېواد په هېواد ظلم کوي، او نه به یو هېواد د بل هېواد په رعیت ظلم کوي.

یو د بل پر ضد به جنګ نه کوي، شخړې او مشکلات به د خبرو اترو له لارې هواروي.

په دې اړه رسو الله صلی الله علیه وسلم فرمایي: «إِنَّ كُلَّ مُسْلِمٍ أَخُو الْمُسْلِمِ، الْمُسْلِمُونَ إِخْوَةٌ، وَلَا يَحِلُّ لِامْرِئٍ مِنْ مَالِ أَخِيهِ إِلَّا مَا أَعْطَاهُ عَنْ طِيبِ نَفْسٍ، وَلَا تَظْلِمُوا وَلَا تَرْجِعُوا بَعْدِي كُفَّارًا يَضْرِبُ بَعْضُكُمْ رِقَابَ بَعْضٍ»[3]. هر مسلمان د بل مسلمان ورور دی، او مسلمانان سره ورونه دي، او هیڅ انسان ته دا حلال نه دي چې د خپل ورور مال وخوري مګر هغه چې ورته یې په خپله خوښه ورکړي، یو پر بل ظلم مه کوئ، او له ما وروسته د کفر عمل مه کوئ چې یو د بل ګردنونه وهئ (په خپلو کې جنګونه کوئ او یو بل وژنئ).

د خپلو اړیکو په اړه باید د هغه جهت خبره ونه مني چې د دوی اړیکې خرابول غواړي.

---

1 - د دې لپاره وګورئ: «غياث الأمم في التياث الظلم» یا الغیاثي اوم باب «في منع نصب امامين» ص ۱۷۲ تحقیق: دکتور عبد العظيم الديب، د چاپ کال ۱۴۰۱هـ، همدا یې ښکلې تحقیق دی، هغه بل تحقیق چې د. مصطفی حلمي او فؤاد عبد المنعم کړی هغه اصلا تحقیق نه دی، د امام الحرمین د عبارتونو مفهوم راخیستل شوی دی.
2 - په دې اړه شیخ محمد ابو زهرة کتاب الوحدة الاسلامية د لوستلو وړ دی. همدا راز په ترکیه کې یو تحقیقي مرکز دی چې په دې اړه یې تفصیلي لیکنې کړي او سیمینارونه یې جوړ کړي دي، د مرکز نوم (ASSAM) دی او لاندې یې د ویب پاڼې لینک دی (www.assam.org.tr)
3 - الاعتقاد والهداية إلى سبيل الرشاد على مذهب السلف وأصحاب الحديث، المؤلف: أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرَوْجِردي الخراساني، أبو بكر البيهقي (المتوفى: 458هـ)، المحقق: أحمد عصام الكاتب، الناشر: دار الآفاق الجديدة – بيروت، الطبعة: الأولى، 1401هـ.

په دي اړه رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمايي:«الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ , يَسَعُهُمَا الْمَاءُ وَالشَّجَرُ وَيَتَعَاوَنَانِ عَلَى الْفَتَّانِ - أَوِ الْفُتَّانِ» الْفَتَّانُ: الشَّيْطَانُ وَالْفُتَّانُ: الشَّيَاطِينُ"[1]. مسلمان د مسلمان ورور دی، دواړو د اوبو او بوټو (مشاع مال) څخه استفاده کولی شي، او باید چې د شیطان او یا شیطانانو پر ضد یو د بل سره همکاري وکړي.

د لیدنو کتنو پر وخت ښه تعامل، او ښه روغبړ.

که یو مسلمان هېواد د بل څخه مشوره وغواړي د خیر څخه ډکه مشوره به ورکوي.

که د غیر مسلمان هېواد پر ضد ترې مرسته وغواړي مرسته به ورسره کوي، خو د مسلمان پر ضد به ورسره مرسته نه کوي.

که د غیر مسلمانو پر ضد ترې وسائل عاریة وغواړي ورسره دې همکاري وکړي مگر د مسلمان پر ضد نه.

یو مسلمان هېواد به بل مسلمان هېواد د عادي وړو وړو همکاریو څخه نه محروموي.

په دي اړه رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمايي: «إِنَّ الْمُسْلِمَ أَخُو الْمُسْلِمِ، إِذَا لَقِيَهُ رَدَّ عَلَيْهِ مِنَ السَّلَامِ بِمِثْلِ مَا حَيَّاهُ بِهِ أَوْ أَحْسَنَ مِنْ ذَلِكَ، وَإِذَا أَسْتَأْمَرَهُ نَصَحَ لَهُ، وَإِذَا اسْتَنْصَرَهُ عَلَى الْأَعْدَاءِ نَصَرَهُ، وَإِذَا اسْتَنْعَتَهُ قَصْدَ السَّبِيلِ يَسَّرَهُ وَنَعَتَ لَهُ، وَإِذَا اسْتَعَارَهُ الْحَدِيدَ عَلَى الْعَدُوِّ أَعَارَهُ، وَإِذَا اسْتَعَارَهُ الْحَدِيدَ عَلَى الْمُسْلِمِ لَمْ يُعِرْهُ، وَإِذَا اسْتَعَارَهُ الْجُنَّةَ أَعَارَهُ، وَلَا يَمْنَعُهُ الْمَاعُونَ»[2].

مسلمان د مسلمان ورور دی، کله چې سره ملاقات کوی په څه شکل یې چې ورته سلام کړی وه، په هماغه شکل دی د سلام ځواب ورکړي او یا دې د هغه څخه هم غوره جواب ورکړي، که یې ترې مشوره وغوښته نو د خیر مشوره دې ورکړي، که د دښمن پر ضد یې ترې مرسته وغوښته مرسته دې ورسره وکړي (مگر دا چې د هغه بل غیر مسلمان هېواد سره د دې تړون وه لکه په سورت انفال کې چې ذکر شوی دی) که د لارې په اړه یې ترې پوښتنه وکړه نو لاره دې ورته وښايي او اسان دې یې کړي ورته، که د دښمن پر ضد یې ترې وسله عاریة وغوښته ور دې یې کړي، او که د مسلمان پر ضد یې ترې وغوښته نه دې یې ورکوي، که سپر یې ترې وغوښته نو ور دې یې کړي، عادي همکاری دې ترې نه سپموي.

دښمن ته به یې تنها او ځان ته نه پرېږدي.

هر مسلمان هېواد به د بل مسلمان هېواد د حاجتونو د پوره کولو هڅه او کوښښ کوي.

که په یو مسلمان هېواد مشکل وخت راشي نو د مشکل په رفع کولو کې باید همکاري او مرسته وکړي.

هیڅ مسلمان هېواد باید د بل مسلمان هېواد مشکلات او اسرار بل چا ته ښکاره نه کړي.

په دي اړه رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمايي: «المُسْلِمُ أَخُو المُسْلِمِ لاَ يَظْلِمُهُ وَلاَ يُسْلِمُهُ، وَمَنْ كَانَ فِي حَاجَةِ أَخِيهِ كَانَ اللَّهُ فِي حَاجَتِهِ، وَمَنْ فَرَّجَ عَنْ مُسْلِمٍ كُرْبَةً، فَرَّجَ اللَّهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ كُرُبَاتِ يَوْمِ القِيَامَةِ، وَمَنْ سَتَرَ مُسْلِمًا سَتَرَهُ اللَّهُ يَوْمَ القِيَامَةِ»[3].

مسلمان د مسلمان ورور دی، نه پرې ظلم کوي، نه یې دښمن ته سپاري (په بل روایت کې د خذلان لفظ راغلی) څوک چې د اړتیا په وخت کې د خپل ورور سره مرسته کوي الله تعالی به د هغه سره مرسته وکړي، او چا چې د مسلمان څخه یو مصیبت لیرې کړ، الله تعالی به ترې د قیامت د ورځې د مصیبتونو څخه یو لوی مصیبت لیرې کړي، او چا چې پر مسلمان پرده واچوله الله تعالی به په د قیامت په ورځ پرده واچوي.

دا حقوق او واجبات چې د اسلامي اخوت پر بنسټ د مسلمانو هیوادونو پر غاړه پراته دي ډېر زیات دي، او په تفصیل سره په احادیثو کې ذکر شوي دي، چې دلته یې په تفصیل سره بیانول ممکن نه دي، د اسلامي اخوت پر بنسټ د اسلامي هېوادونو مسؤولیتونه، حقوق او واجبات یوه داسې موضوع ده چې باید مستقلې لیکنې پرې وشي، او دا ټول حقوق، واجبات او مسؤولیتونه باید د مسلمانو هېوادونو تر منځ په خپلمنځي اړیکو کې د دواړو لورو له خوا رعایت شي.

دویم: د اسلامي هېوادونو ترمنځ دوستي

یو د هغه اصولو څخه چې قرآن کریم د مسلمانانو ترمنځ د اړیکو لپاره وضع کړی دی، هغه د مسلمانانو ترمنځ د دوستۍ اصل دی، په دې اړه قرآن کریم فرمايي: {**إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا وَإِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (72) وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ} [الأنفال: 72، 73].**

هغه خلک چې ایمان یې راوړی او هجرت یې کړی، او په خپل مالونو ځانونو یې د الله په لار کې جهاد کړی، او هغه خلک چې (مهاجرینو ته یې) ځای ورکړی او مرسته یې (ورسره) کړی، یو د بل دوستان دي، او هغه خلک چې ایمان خو یې راوړی مگر هجرت یې نه دی کړی، هغوی ستاسې دوستان نه دي تر دې چې هجرت وکړي، خو که د دین په اړه یې له تاسې څخه مرسته وغوښته نو مرسته پر تاسې لازمه ده، مگر د داسې چا په مقابل کې نه چې ستاسې او د هغوی ترمنځ تړون وي، او الله تعالی په هغه څه چې تاسې یې عالم دی، او هغه خلک چې کافر دي یو د بل دوستان دي، که دا کار تاسې ونه کړئ نو په ځمکه کې به لویه فتنه او لوی فساد جوړ شي.

د ولایت لفظ سره له دې چې په عامه توگه د دوستۍ په معنی اخیستل کیږي او په ترجمه کې هم ورته همدا لفظ استعمالیږي، خو په دې لفظ کې د حمایت، مدد، همکاری، دوستۍ، تر شا دریدل، خپلوۍ او سرپرستۍ معناگانې پرتې دي، بلکې هر ډول نږدې والی افاده کوي، په دې اړه مولانا راغب اصفهاني وايي: «الوَلَاءُ والتَّوَالي:

1 - الأموال لابن زنجويه، المؤلف: أبو أحمد حميد بن مخلد بن قتيبة بن عبد الله الخرساني المعروف بابن زنجويه (المتوفى: 251هـ)، تحقيق الدكتور: شاكر ذيب فياض الأستاذ المساعد - بجامعة الملك سعود، الناشر: مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية، السعودية، الطبعة: الأولى، 1406 هـ - 1986 م.

2 - الآداب، المؤلف: أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرَوْجِردي الخراساني، أبو بكر البيهقي (المتوفى: 458هـ)، اعتنى به وعلق عليه: أبو عبد الله السعيد المندوه، الناشر: مؤسسة الكتب الثقافية، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى، 1408 هـ - 1988 م

3 - الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه (صحيح البخاري) المؤلف: محمد بن إسماعيل أبو عبدالله البخاري الجعفي، المحقق: محمد زهير بن ناصر الناصر، الناشر: دار طوق النجاة (مصورة عن السلطانية بإضافة ترقيم ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي) الطبعة: الأولى، 1422هـ.

أن يَحْصُلَ شيئان فصاعدا حصولا ليس بينهما ما ليس منهما، ويستعار ذلك للقرب من حيث المكان، ومن حيث النّسبة، ومن حيث الدّين، ومن حيث الصّداقة والنّصرة والاعتقاد، والوِلَايَةُ النُّصْرةُ»[1].

د ولاء او توالي معنی دا ده چې دوه شیان په داسې پرله پسې توګه وجود ومومي چې په منځ کې یې کوم بل شی وجود و نه لري، دا خو د دې لفظ اصلي معنی ده، خو بیا وروسته د نږدې والي په معنی کې استعارة استعمال شوی دی، دا نږدې والی که د مکان او محل په لحاظ وي، که د نسبت په لحاظ وي، که د دین په لحاظ وي، که د دوستی، مرستې، همکاری، نصرت او عقیدې په لحاظ وي، او د الولایة معنی نصرت او مرسته ده.

کله چې د ولاء او ولایه په معنی کې دا ټولې معناګانې شاملې دي، او د مسلمانو هېوادونو ترمنځ اړیکه د ولاء او ولایت اړیکه ده، نو د دې مسلمانو هېوادونو ترمنځ باید دا ټول مسؤولیتونه په نظر کې ونیول شي، یوازې دې ته متوجه کېدل پکار دي چې مسلمان که د کافر هېواد سره هم تړون درلود د یو مسلمان هېواد سره به د هغه پر ضد مرسته نه کوي، که اړتیا وه او مرسته شرعا اړینه وه، نو بیا شرعي حکم دا دی چې په ښکاره باندې دې د تړون د الغاء اعلان وکړي او بیا دې د مسلمان هېواد سره و دریږي، ځکه اسلام په مردانګۍ ایمان لري، منافقت او خیانت هیڅکله هم نه خوښوي، ولو که هغه ته څوک د سیاست نوم هم ورکړي، الله تعالی فرمایي: {**وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ** } **[الأنفال: 58]**. که د کوم قوم د خیانت خطر دې محسوس کړ، نو تړون یې ورته په بشپړ ډول ورګذار کړه، (خیانت مه کوه ځکه) الله تعالی خائنان نه خوښوي.

دا اصولو یوازې د اسلامي هېوادونو ترمنځ د خپل منځي اړیکو لپاره دي، په دې کې نور هېوادونه ورسره شریک نه دي، مګر هغه عام اصول چې وروسته یې د عامو بهرنیو اړیکو لپاره یادونه کیږي هغه اصول بیا د ټولو لپاره دي، مسلمان هېواد وي او که کافر، ټول په کې شریک دي.

دویم: د غیر مسلمانو هېوادونو سره اړیکې

په غیر مسلمانو هېوادونو کې موږ مخکې وویل چې درې ډوله هېوادونه شامل دي، او د هر یو حکم جدا دی، چې تفصیل یې په لاندې ډول دی:

لومړی: محارب کافر هېوادونه

د محارب کافرو هېوادونو څخه هغه هېوادونه مراد دي چې بالفعل د مسلمانو هېوادونو سره په جنګ اخته وي، له دې څخه مطلق دار الحرب مراد نه دی چې هغه د دار الکفر سره مرادف دی، په اوسنۍ نړۍ کې دا ډول کفري هېوادونه اوس شاید د صهیونیستي دولت څخه پرته وجود ونه لري، د دوی سره اړیکې به د جنګ اړیکې وي، چې تفصیلات یې د فقهې په کتابونو کې د (کتاب الجهاد) او یا هم د (کتاب السیر) تر عنوانونو لاندې ذکر شوي دي، چې دلته یې د یادونې مجال نشته، او د دوی سره د تعامل بنسټ په هغه ایتونو دی چې په سورت براءه، سورت محمد، سورت انفال وغیره کې ذکر شوي دي، د قرآن کریم خلاصه فیصله د دوی په اړه دا ده چې فرمایي: { **لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ (8) إِنَّمَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلَى إِخْرَاجِكُمْ أَنْ تَوَلَّوْهُمْ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} [الممتحنة: 8، 9]**.

په دې دوو مبارکو ایتونو کې الله متعال دوه ډوله کافر سره جدا کړي دي، یو ډول هغه کافران دي چې د مسلمانانو سره په جنګ نه دي، او نه یې پرې ظلم کړی، د هغوی په اړه د نیکۍ د معاملې سپارښتنه شوی ده، او دویم محارب کافران دي، د هغوی سره د دوستۍ معامله درسته نه ده، بلکې د مسلمانانو د دښمن سره د دوستۍ معامله ظلم دی، که دا ایتونه یوازې په هغه سیاق کې را خلاصه نه کړو چې مفسرینو د سبب نزول په شکل کې ذکر کړی دی، او د لفظ عموم ته یې وګورو لکه چې د مفسرینو قاعده چې وایي (العبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب) نو د محارب او د مسلمانانو سره په جنګ کې د اخته کافر سره د مسلمان تعامل او د یو داسې کافر سره د مسلمان تعامل چې د مسلمانانو پر ضد په جنګ کې اخته نه وي دواړه تفاوت لري، او هغه تعامل چې د محارب دښمن سره باید وشي د هغه تفصیلات لکه مخکې مو چې وویل د فقهې د کتابونو په ابواب الجهاد او ابواب السیر کې باید ولیدل شي.

دویم: هغه هېوادونه چې نه محارب دي او نه معاهد

هغه هېوادونه چې نه د مسلمانانو سره په جنګ کې ښکیل وي، او نه ورسره تړون ولري، د دوی سره به د مسلمانو هېوادونو تعامل څرنګه وي، په دې اړه د علماو ترمنځ اختلاف نظر وجود لري، او دا اختلاف نظر په دې قضیه کې د علماو په اختلاف ولاړ دی چې د غیر مسلمانانو سره د اسلام د اړیکو بنسټ په جنګ ولاړ دی او که په سوله، په دې معنی چې ایا مستمر او عادي حالت دا دی چې مسلمانان به د کفارو سره په جنګ کې وي، او جهاد بې له کوم لامل څخه لکه د لمانځه او روژې یو دوامداره او مستمر فرض دی؟ هر کله چې مسلمان هېواد قوت پیدا کړي نو باید په غیر مسلمان هېواد حمله وکړي؟ او که عادي او مستمر حالت دا دې چې مسلمانان د غیر مسلمانانو سره په سوله او امنیت کې اوسیږي، خو کله که د جنګ اړتیا شوه بیا جنګ کوي، یعنې کله که غیر مسلم هېواد د اسلامي دعوت مخه ونیوله، د اسلامي هېواد لپاره یې مشکلات ایجادول او یا کوم بل لامل وجود درلود چې په نتیجه کې یې علماو د جهاد فتوی ورکړه نو بیا جهاد لازمیږي، په دې اړه د علماو دوه نظرونه دي.

لومړی نظر: د داسې هېوادونو سره د اړیکو مستمر حالت جنګ دی

لومړی نظر چې پخوانیو ډیرو فقهاو ته یې نسبت کیږي دا دی چې د مسلمانانو او غیر مسلمانانو ترمنځ د اړیکو بنسټ پر جنګ ولاړ دی، کفارو ته باید اسلام او یا د جزیې وړاندیز وشي او کله یې چې د دواړو څخه یو پشنهاد هم ونه مانه نو بیا باید جنګ ورسره وشي، که مسلمانان ځواک ولري نو د غیر مسلمانو سره باید هیڅ ډول متارکه و نه شي، ځکه دا د جهاد د له منځه تللو لامل ګرځي، له دې څخه یو شمېر علماء په جهاد الطلب هم تعبیر کوي، هدف یې دا دی چې مسلمان باید د جنګ لپاره د کفارو پسې ورشي او حمله پرې وکړي، تر دې چې یو شمېر پخوانیو لیکوالانو دا هم لیکلي دي چې په کال کې یو ځل غزا کول فرض دي، ځکه پخپله د کفر وجود د جهاد فرضیت لامل دی، دوی د خپل نظر لپاره د هغه ټولو قرآني آیتونو او نبوي احادیثو څخه استدلال کوي چې د کفارو پر ضد د جنګ حکم په کې راغلی دی، په معاصرو علماو کې د نورو ترڅنګ همدا د استاذ مودودي او استاذ سید قطب نظر هم دی[2].

1 - المفردات في غريب القرآن، المؤلف: أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهانى (المتوفى: 502هـ) المحقق: صفوان عدنان الداودي، الناشر: دار القلم، الدار الشامية - دمشق بيروت، الطبعة: الأولى - 1412 هـ.

2 - د فقهاو د تصریحاتو او دلائلو لپاره وګورئ: أصول العلاقات الدولية في فقه الإمام محمد بن الحسن الشيباني ج1 ص398- ۴۱۵، د عثمان جمعه ضمیریة د دکتوراه رساله، چاپ دار المعالي، عمان، صویلح، اردن، لومړی چاپ ۱۹۹۹م.

دويم نظر: د غير مسلمانو سره د مسلمانانو د اړيکو بنسټ سوله ده

يو شمېر پخواني او معاصر علماء په دې نظر دي چې د مسلمانانو او غير مسلمانانو ترمنځ د اړيکو بنسټ پر سوله ايښودل شوی دی، دا په معاصرو علماو کې د شيخ عبد الوهاب خلاف، د استاذ عبد الرحمن عزام، د شيخ عبد الله دراز، د شيخ محمد ابو زهرة، د شيخ محمد شلتوت، د محمد سلام مدکور او د وهبة الزحيلي نظر دی، د دوی نظر دا دی چې تر څو د نورو له لورې تيری نه وي شوی تر هغه وخت پورې جهاد نه فرض کېږي، دې ته جهاد الدفع هم ويل شوی دی، يعنې جهاد د نورو د تجاوز او تيري د دفع کولو لپاره فرض کړی شوی دی، او استدلال يې د هغه نصوصو څخه دی چې په سوله باندې تأکيد کوي، دا نصوص ډېر زيات دي، دلته يې نقلول د طوالت لامل گرځي، په دې نظر باندې استاذ سيد قطب شديد نقد کړی دی.[1]

دريم نظر: جهاد د ضرورت او اړتيا په وخت کې

د غير مسلمانو سره د اسلام اړيکې يقينا په سوله ولاړې دي، خو جهاد نه په «جهاد الدفع» کې راخلاصه کېږي او نه په «جهاد الطلب» کې، بلکې جهاد يوه وسيله ده، چې د نورو وسائلو په څېر د اسلام څخه د حفاظت او د اسلامي امت د عزت څخه د دفاع لپاره ترې استفاده کېږي، او هره وسيله هغه وخت د استفادې وړ وي چې هلته بله وسيله کار ور نه کړي، نو که اسلام په يو لړ حالاتو کې جهاد الطلب ته اړتيا پيدا کړي او د وخت علماء يې فتوا ورکړي جهاد بايد په لاره واچول شي، او که جهاد الدفع ته اړتيا پيدا شي نو هلته هم بايد د جهاد څخه استفاده وشي، د دې علماو له نظره جهاد د يوې وسيلې په حيث فرض دی، مقصود بالذات نه دی، او په اصول فقه کې له دې څخه په حسن لغيره تعبير کيږي، يعنې هغه عمل چې لذاته خو مطلوب او حسن نه دی، مگر د بل لوی هدف له امله حسن دی[2] چې هغه د اسلام او اسلامي امت عزت او برم ساتل دي، او په دې ډول اعمالو کې قاعده دا ده چې که اړتيا وه سرته رسيږي او که اړتيا نه وه لذاته مطلوب کار نه دی.

همدا شيخ کمال ابن الهمام او ابن امير الحاج وايي: «ان ما حسن لعينه لا يسقط الا بالاداء او اسقاط من الشارع فيما يحتمل الاسقاط وما حسن لغيره يسقط بحصول ما قصد به فعل ذلك الفعل أو بسقوط ما قصد به، والله سبحانه اعلم»[3]. کوم عمل چې حسن لعينه وي هغه له اداء او د شريعت له ساقطولو (هغه چې د ساقطېدلو احتمال ولري) پرته د انسان له ذمې نه ساقطيږي، او کوم عمل چې حسن لغيره دی نو هغه، هغه وخت ساقطيږي چې مقصود به نتيجه لاسته راشي، او يا هغه څه ساقط شي چې له دې څخه مطلوب ؤ. نو جهاد چې کله حسن لغيره شو، دا تر هغه ساقط دی چې د اسلام غلبې ورته اړتيا نه وي پيدا کړې.

دا نظر هغه ټولو نصوصو ته په کتو يو شمېر علماو غوره کړی دی چې د جهاد او سولې په اړه په قرآن کريم او احاديثو کې راغلي دي، دوي وايي: له دې نصوصو څخه يو ډول هم منسوخ نه دي، بلکې د قتال نصوص په خپل محمل حمل دي، او د سولې نصوص په خپل محمل حمل دي، د هر يو محمل هغه حالات دي چې هغه ورسره مناسبت ولري. او همدا درست نظر هم دی[4].

نو کله چې د هغه هېوادونو سره نه د اسلامي امت سره په جنگ کې ښکيل دي او نه ورسره تړونونه لري دائمي حالت د سولې حالت دی، او جنگ د اړتيا په وخت کې غير عادي حالت دی، نو د دې سولې د ساتلو لپاره هم اسلامي هېوادونه بايد د دې ډول هېوادونو سره اړيکې ولري، خو په نړۍ کې فکر نه کوم چې اوس دې داسې کوم هېواد وجود ولري، ځکه ټول هېوادونه يو د بل سره په تړونونو کې گډون لري په ځانگړې توگه هغه تړونونه چې د نړۍ هېوادنه يې د ملگرو ملتونو په چوکاټ کې غړيتوب لري.

دريم: هغه هېوادونه چې اسلامي نړې ورسره اړيکې لري

دريم ډول غير مسلمان هېوادونه هغه دي چې مسلمانان ورسره تړونونه او تعهدات لري، د دوی سره هم د هغه تړونونو په دائره کې اړيکې درلودل د شريعت غوښتنه ده، اوس دا خبره چې ايا مسلمانان د غير مسلمانو هېوادونو سره تړونونه درلودلی شي او که نه؟ په دې اړه خو يو شمېر فقهاء په دې نظر دي چې مسلمانانو ته په هغه حالت کې چې د جهاد توان ولري د غير مسلمانو سره تړونونه امضاء کول روا نه دي، او د دوی منطق هماغه دی چې مخکې مو ورته اشاره درلوده چې د مسلمانانو د اړيکو بنسټ د غير مسلمانو سره په جنگ باندې ولاړ دی، نو چې اصل جنگ شو نو تعهدات او تړونونه د دې سره متعارض دي نو ناروا يې بللي دي، يوازې په يو حالت کې يې روا بللي چې مسلمانان د ضعف په حالت کې وي، او کله يې چې قوت پيدا کړ نو دا تړونونه بيا ماتول پکار دي، او په صراحت سره د تړونونو د ماتولو پرته پر چا حمله هم ناروا گڼي.

يو شمېر نور دا تړونونه د هېوادونو لپاره د کفر او اسلام مدار گرځوي، او هر مسلمان هېواد چې د کوم غير مسلمان هېواد او يا اداري سره کوم تړون لاسليک کړي هغه د دوی له نظره د کفارو سره د ولاء په معنی دی، او هغه د هغوی له نظره د اسلام د نواقضو څخه يو ناقض دی، دا ډول سطحي او د فقاهت څخه ليرې نظرونه د اسلام د درست دريځ تمثيل نه کوي.

د دې ډول تړونونو چې محتوا يې د عقيدې سره په ټکر کې نه وي، مطلق تړون درلودل، يا د جنگ نه کولو تړون درلودل نه د ايمان د نواقضو څخه ده او نه کوم ناروا کار دی، بلکې درسته خبره دا ده چې دا قضيه په مصالحو او مفاسدو ولاړ اجتهاد ته پرېښودل شوی ده، کله که د مسلمانانو مصلحت او گټې دا ايجاب کړي چې د کفارو سره تړون ولري، د هغوی سره تعهد وکړي نو دا کار ورته روا دی، او که کله يې مصلحت ايجاب نه کړي نو هغه تړون له منځه هم وړلی شي، خو شرط به يې دا وي چې په څرگند ډول بايد د هغه تړون څخه ووځي، ځکه اسلام منافقت نه خوښوي، ټول تعامل يې په مردانگۍ ولاړ دی، الله تعالی فرمايي: ﴿وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ

1 - تفصيل لپاره وگورئ همدا تير مرجع ج ۱ ص ۴۱۶ او له هغې وروسته، د دې ترڅنگ، العلاقات الدولية فى الاسلام (الجزء الأول) المقدمة العامة للمشروع (مشروع العلاقات الدولية فى الاسلام) د المعهد العالمي للفكر الاسلامي مشروع، د مشروع مشرف عام: أ.د. نادية مصطفى، په دې مجلد کې د دکتور احمد عبد الونيس شتا بحث، چې عنوان يې دی: (الأساس الشرعي والمبادئ الحاكمة للعلاقات الخارجية للدولة الإسلامية) ج 1 ص 131 – ۱۷۱.

2 - دا خبره خو د اصول فقه په ټولو کتابونو کې شته خو د بيلگې په توگه وگورئ: التقرير والتحرير في علم الأصول (2/ 137)، ابن أمير الحاج (سنة الولادة / سنة الوفاة 879هـ.) الناشر: دار الفكر، سنة النشر 1417هـ - 1996م. مكان النشر بيروت.

3 - التقرير والتحبير (2/ 139) همدا مخکينی مصدر.

4 - د دې د تفصيل لپاره وگورئ: فقه الجهاد، د جهاد په اړه د شيخ يوسف القرضاوي موسوعي کتاب ج ۱ ص ۴۲۸، (الباب الرابع: أهداف الجهاد القتالي في الإسلام) (الفصل الأول: رغبة الإسلام في السلم وكراهيته للحرب) و (الفصل الثاني: أهداف القتال في الإسلام) د مكتبة وهبة چاپ، ۱۴ شارع الجمهورية، عابدين، القاهرة، مصر، ځلورم چاپ، ځانگړی چاپ کال ۲۰۱۴م.

إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ } [**الأنفال: 58**]، د دې مصلحت او ګټې معيار يوازې قوت او ضعف نه دی، بلکې نور مصلحتونه او ګټې هم په دې کې شاملې دي چې د امت معتمد علماء يې تشخيص کولی شي، له همدې امله جهاد انفرادي عمل هم نه دی، بلکې جمعي فيصلې ته اړتيا لري.

دويمه قضيه چې دلته يې يادونه اړينه بولم هغه دا ده چې کوم فقهاء په دې نظر دي چې د مسلمانانو او غير مسلمانانو ترمنځ د اړيکو بنسټ پر جنګ ايښودل شوی هغوی دائمي تړونونه هم نه مني، بلکې وايي چې د کفارو سره تړونونه د ضعف او ناتوانی په وخت کې جواز لري، کله چې دا حالت له منځه ولاړ شي بيا د دې ډول تړونونو څخه ځان ژغورل پکار دي.

مګر لکه مخکې مو چې اشاره وکړه په نصوصو کې او هغه واقعاتو کې چې د پيغمبر عليه السلام په ژوند کې د کفارو سره د تړونونو او تعهداتو په اړه راغلي په دې کې دا تصريح نشته چې د تړونونو او تعهداتو مدار په ضعف او قوت باندې دی، مناط په همدې يو علت کې را خلاصه کول شايد د نصوصو درست فهم نه وي، بلکې دا د شرعي سياست يعنی مصلحت او مفسدې تابع دی، هر کله که اسلامي هېواد وګوري چې يو تعهد د مسلمانانو په ګټه دی او هغه ګټه او مصلحت شرعا معتبر هم وي نو هغه تړون کولی شي، خو په دې اړه بايد معتبرو پوهانو ته مراجعه وشي، او کله که د مسلمانانو په ګټه نه وه نو تړي وتل هم ورته روا دي، بله دا چې دا تړون دائمي هم کېدلی شي او مؤقت هم، څکه په دې کې هم بايد مصلحت او مفسدې ته وکتل شي.

هغه دلائل چې امام محمد بن الحسن[1] شيباني په کتاب السير کې او نورو علماو د غير مسلمانانو سره د تړون د جواز لپاره ذکر کړي دي په لنډ ډول په لاندې توګه دي:

لومړی: الله متعال وايي: {وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ } [الأنفال: 61]. که دوی (کافران) د سولې لور ته مايل شول نو ته هم مايل شه، او په الله تعالی باندې توکل وکړه، بې شکه هغه ښه اورېدونکی او ډير زيات عالم دی. ټول معروف مفسرين د دې ايت په تفسير کې وايي چې په دې ايت کې د مصالحې د تړون د جواز دليل وجود لري، خو په دې شرط چې کفار ورته ميلان ولري، او که په سوله کې د مسلمانانو ګټه وي نو مسلمانان يې پيل هم کولی شي[2].

دويم: الله تعالی فرمايي:{**وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ** } [**النساء: 92**]. که مقتول د داسې قوم څخه وه چې ستاسې او د هغوی ترمنځ تړون وه نو د هغه خپلوانو ته بايد ديت ورکړ شي. ابن عباس رضي الله عنه وايي له دې څخه هغه کافر مراد دی چې هغه او د هغه قوم تړون او عهد ولري، نو د هغه په قاتل باندې ديت او کفاره دواړه دي[3]. دا ايت کريمه په دې دلالت کوي چې د کفارو سره مسلمانان عهد او تړون درلودلی شي.

دريم: الله تعالی فرمايي: {**وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا وَإِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ** } [**الأنفال: 72**]. او هغه خلک چې ايمان يې راړوی، او هجرت يې نه دی کړی، هغوی ستاسې حمايت بالکل مستحق نه دي، تر دې چې هجرت وکړي، خو که د دين لپاره يې له تاسې څخه مرسته وغوښته نو پر تاسې يې مرسته لازم ده، مګر د هغه قوم پر ضد نه چې ستاسې او د هغوی ترمنځ عهد وپيمان او تړون وي، او الله تعالی په هغه څه پوه دی چې تاسې يې کوی.

په دې ايت کې هم په څرګندو ټکو کې قرآن کريم د دې څرګندونه کوي چې د هغه مسلمانانو سره چې هجرت يې نه وي کړی د هغوی حمايت پر تاسې لازم نه دی مګر د دين په اړه ورسره مرسته اړينه ده، مګر که د کوم قوم سره ستاسې تعهد او تړون وي نو د هغوی پر ضد به د مسلمانانو سره هم مرسته نه کوی، نو له دې څخه څرګنديږي چې مسلمانان د کافرو سره تړون درلودلی شي.

څلورم: الله تعالی فرمايي:{**إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ**} [**النساء: 90**].

(وه يې نيسئ او وه يې وژنئ) مګر هغه کسان چې د داسې قوم سره اړيکې ولري چې ستاسې او د هغوی ترمنځ تړون او عهد وي (د دوی د وژلو او نيولو حق نه لرئ) او يا داسې کسان وي چې تاسې ته راشي او زړه يې نه غواړي چې تاسې سره جنګ وکړي او يا خپل قوم سره جنګ وکړي (د دوی د وژلو او نيول حق هم نه لرئ).

په دې ايت کې استثناء د مفسرينو په اتفاق سره په مخکې ايت کې د اخيري جملې(**وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا**) څخه نه ده، بلکې د هغې څخه د مخکې جملې (**فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ**) څخه ده. او په ايت کې په دې څرګند دليل دی چې مسلمانان د کفارو سره تړون او عهد درلودلی شي، ايت وايي: که د کوم قوم سره د مسلمانانو تړون وه او د هغه قوم کوم شخص ستاسې لاس ته درغی د هغه وژل او نيول درست کار نه دی[4].

همدا راز علماو د پيغمبر صلی الله عليه وسلم د احاديثو او تعامل څخه هم د کفارو سره د تړونونو د لاسليک کولو لپاره استدلال کړی دی، دلته مونږ هغه استدلالات ذکر کوو چې امام محمد بن حسن شيباني په سير کبير او د هغه شارح امام سرخسي د هغه په شرح کې ذکر کړي دي.

لومړی: د پيغمبر صلی الله عليه وسلم څخه د کفارو سره د تړونونو د جواز يو دليل د پيغمبر صلی الله عليه وسلم هغه تعامل دی چې مدينې منورې ته د هجرت نه وروسته يې د يهودو سره کړی وه، او هغه تړون يې چې د هغوی سره لاسليک کړی وه، محمد بن کعب القرظي وايي: کله چې رسول الله صلی الله عليه وسلم مدينې منورې ته راغی (هجرت يې وکړ) د مدينې ټولو يهودانو ورسره تړون لاسليک کړ، د پيغمبر عليه السلام او يهودو ترمنځ يو تړون وليکل شو، د يهودو هره قبيله يې د هغوی د حليفانو پورې وتړله، په هغه تړون کې يو شرط دا وه چې د هيڅ دښمن سره به د پيغمبر عليه السلام پر ضد همکاري نه کوي، بيا چې کله پيغمبر عليه السلام د بدر د غزا څخه مدينې ته راستون شو، نو يهودو بغاوت وکړ، او د رسول الله صلی الله عليه وسلم سره کړی تعهد يې مات کړ، نو رسول الله صلی الله عليه وسلم ورته پيغام وليږه، نو را ټول يې کړل، او ورته يې وويل: ای يهودو! مسلمانان شئ نو محفوظ به پاتې شئ، د الله قسم چې تاسې پوهيږئ چې زه د الله پيغمبر يم.

---

1 - سره له دې چې د امام محمد بن الحسن الشيباني نظر دا دی چې د تعهد، موادعې او تړون جواز يوازې هغه وخت وجود لري چې مسلمانان د ضعف په وخت کې وي، د قوت په وخت کې دا کار ناروا ګڼي.
2 - السير الكبير (1/ 190)، او تفسير طبري ج۱۴ ص ۴۰، تفسير بغوي ج۳ ص ۳۷۳، احکام القرآن د جصاص رازي ج۳ ص ۶۹ـ ۷۰.
3 - أحكام القرآن(1/ 603) المؤلف: القاضي محمد بن عبد الله أبو بكر بن العربي المعافري الاشبيلي المالكي (المتوفى: 543هـ)، علَّق عليه: محمد عبد القادر عطا، الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة: الثالثة، 1424 هـ - 2003 م.
4 - د دې لپاره وګورئ د شرح السير الكبير ص 1689، باب الموادعة، المؤلف: محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة السرخسي (المتوفى: 483هـ)، الناشر: الشركة الشرقية للإعلانات، الطبعة: بدون طبعة، تاريخ النشر: 1971م.

نو د یهودو سره د پیغمبر علیه السلام دا تعامل د دې دلیل دی چې د مسلمانانو لپاره دا جواز لري چې د کفارو سره تړونونه لاسلیک کړي، اوس دا بیا اجتهادي خبره ده چې دا یوازې د ضعف په حالت کې جواز لري، که د نورو مصلحتونو په وخت کې هم جواز لري، دا د فقهاو ترمنځ د مناقشې وړ موضوع ده، په دې کې کوم نص وجود نه لري.

دویم: د هغه واقعې څخه هم په دې استدلال کیږي چې رسول الله صلی الله علیه وسلم د خندق په غزا کې عیینة بن حصن ته او په بل روایت کې عیینة او حارث بن عوف چې دواړه د غطفان قبیلې مشران ؤ، پیغام ولیږه چې: که د انصارو دریمه برخه مېوی درکړو، ایا تاسې د غطفان د خلکو سره یو ځای د احزابو صف پرېښودلو ته اماده یاست؟

په یو بل روایت کې راځي چې: عیینة بن حصن پیغمبر علیه السلام ته پیغام ولیږه چې د مدینې د سړکال د میوو ټول حاصلات موږ ته راکړئ موږ به در څخه وګرځو، او تا او ستا قوم به پرېږدو چې جنګ ورسره وکړی؟ پیغمبر علیه السلام انکار وکړ، نو عیینة وویل: ښه، نیمه برخه حاصلات موږ ته راکړئ، نو رسول الله صلی الله علیه وسلم ورسره ومنله، بیا رسول الله صلی الله علیه وسلم حضرت سعد بن معاذ او سعد بن عباده ته پیغام ولیږه، (دوی د اوس او خزرج مشران ؤ) نو په دې اړه یې ورسره مشوره وکړه، نو عیینة راغی او وه یې ویل: په دې اړه زموږ ترمنځ یو تعهد ولیکه، نو رسول الله صلی الله علیه وسلم کاغذ او دوات راوغوښته چې دا تړون او عهد ولیکي، او په یو روایت کې راځي: د پیغمبر علیه السلام او هغوی ترمنځ سوله وشوه، تر دې چې تړون یې هم ولیکه، مګر تر اوسه تړون لیکل شوی نه وه، او نه پرې ګواهان ثبت شوي ؤ، او د سولې خبره هم نهایي شوی نه وه، یوازې یو د بل د قائل کولو خبرې شوی وی.

نو په دې وخت کې (سعد بن معاذ او سعد بن عباده) وویل: یا رسول الله ایا په دې اړه تاسې ته وحي شوی ده؟ نو پیغمبر علیه السلام وویل: نه، مګر ما ولیدل چې ټول عرب ستاسې پر ضد یو شوي دي، نو وه مې غوښتل چې دوی له تاسې دفع کړم. نو دې دواړو (سعد بن معاذ او سعد بن عبادة) وویل: د الله قسم دوی به په جاهلیت کې سختیو له امله (علهز) ګنده ګي خوړله، په هغه وخت کې هم دوی د دې توقع او طمع نه درلوده چې زموږ یوه دانه خرما له موږ څخه واخلي مګر دا چې وه یې پیرې او یا یې په ملمستیا کې ورکړو، نو اوس چې الله تعالی موږ ته ستاسې په موجودیت عزت را په برخه کړ، او ستاسې په ذریعه یې موږ ته هدایت وکړ، او ستاسې په وجود یې موږ سره مرسته وکړه، ایا اوس به موږ دا ذلت تحمل کوو؟ موږ غیر د توري بل څه د دوی لپاره نه لرو. (ددې خبرې په اورېدو) رسول الله صلی الله علیه وسلم هغه لیکلی ورقه څیری کړه، او ورته یې وویل: ځئ ولاړ شئ، تاسې ته د توري پرته بل څه نه درکوو[1].

دا واقعه په دې دلالت کوي چې کله د مسلمانانو ګټې د دې غوښتنه وکړي نو بیا د مسلمانانو امام ته د دې اجازه شته چې د غیر مسلمانانو سره تړون لاسلیک کړي.

دریم: د حدیبې سوله

هغه علماء چې د غیر مسلمانو سره د تعهداتو او تړونونو قائل دي هغوی د حدیبیې د سولې د تړون څخه هم استدلال کوي، هغه تړون چې رسول الله صلی الله علیه وسلم د لسو کلونو[2] لپاره د قریشو په نماینده ګی د سهیل بن عمرو سره لاسلیک کړی وه[3]، هغه مشهور تړون دی او په دې څرګند دلالت کوي چې د مصلحت په وخت کې داسې تړون لاسلیک کول روا کار دی.

دلته د ابوبکر جصاص رازي دا عبارت سره له دې چې لږ اوږد دی خو ډیر ښه لنډیز یې د دې مسألې او د نصوصو تر منځ د توافق ښه حالت یې وړاندې کړی دی له دې امله یې دلته سره یو ځای لولو، هغه وایي:

امام جصاص رازي وایي: کله چې رسول الله صلی الله علیه وسلم مدینې ته هجرت وکړ، د بېلا بېلو مشرکانو سره یې معاهدات او تړونونه لاسلیک کړل، چې په دوی کې بنو النضیر، بنوقینقاع او بنو قریظه شامل ؤ، او د مشرکانو یو شمېر قبائلو سره یې معاهدات وکړل، بیا د رسول الله صلی الله علیه وسلم او قریشو ترمنځ د حدیبیې سوله وشوه، تر دې چې قریشو هغه د پیغمبر علیه السلام د حلفاو بنو خزاعه سره د جنګ په نتیجه کې ماته کړه، او د سیرو او مغازیو په اړه لیکوالان ټول په دې اتفاق لري، او دا کارونه یې هغه وخت کړي چې مسلمانان لا نه ؤ زیات شوي، او د اسلام اتباع لا قوي شوي نه ؤ، نوکله چې مسلمانان زیات شول او دین قوي شو نو د عربو د مشرکان د قتل امر ورته وشو، او له هغوی څخه د اسلام یا قتال څخه پرته بل څه ورته د منلو وړ نه ؤ د الله تعالی د دې وینا سره سم چې فرمایي: {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} [التوبة:5]، او د الله تعالی د دې وینا چې فرمایي:{قَاتِلُوا الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلا باليوم الآخر} إِلَى قَوْلِهِ {وَهُمْ صَاغِرُونَ} [التوبة:29] په ذریعه ورته د اهل کتابو پر ضد تر هغه وخته پورې د قتال امر وشو چې یا مسلمانان شي او یا جزیه ورکړي.

په دې کې اختلاف نه شته چې سورت براءة د قرآن کریم د اخیري نازل شوو سورتونو له جملې څخه دی، چې د هجرت په نهم کال نازل شوی، او سورة انفال د بدر د غزا نه وروسته نازل شوی دی، چې په کې د «انفالو» «غنائمو» «تړونونو» او «تعهداتو» احکام بیان شوي دي، نو د سورة براءة احکام لکه څرنګه چې نازل شوي پر خپل حال قائم دي (منسوخ نه دي). او د سولې او مصالحې حکم چې کله کفار سولې ته میلان ولري هغه هم پر خپل ځای باقي او ثابت دی، یوازې اختلاف د حالاتو د اختلاف له امله دی، په کوم حالت کې چې سولې حکم ورکړ شوی دی هغه د مسلمانانو د شمېر د لږوالي او د دښمن د زیاتوالي حالت دی، او په کوم حالت کې چې د مشرکانو د قتل امر شوی دی، او یا د اهل کتابو سره د قتال امر شوی تر څو یا مسلمانان شي او یا جزیه ورکړي نو دا هغه حالت دی چې مسلمانان د دښمن په مقابل کې قوي او زیات وي[4].

د ابو بکر الجصاص دا خبره ډیره پر ځای او درسته ده چې د قتال آیتونو د سولې ایتونه نه دي منسوخ کړي، او نه د سولې ایتونو د قتال آیتونه منسوخ کړي دي، بلکې دا دواړه ډوله آیتونه هر یو په خپل ځای قابل عمل دي، کله چې د جنګ اړتیا وي هلته د جنګ ایتونه قابل عمل دي، او کله چې د سولې حالت وي هلته د سولې

1 - د دې روایاتو د تفصیل لپاره وګورئ: المصنف د ابن ابی شیبة ج ۱۴ ص ۴۲۰، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد (6/ 191)، المؤلف : نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي، الناشر : دار الفكر، بيروت - 1412 هـ، مغازي الواقدي، ج 1 ص 478، المؤلف : أبو عبد الله محمد بن عمر بن واقد الواقدي (المتوفى : 207هـ)، إمتاع الأسماع بما للنبي من الأحوال والأموال والحفدة والمتاع ج1 ص 240، المؤلف: أحمد بن علي بن عبد القادر، أبو العباس الحسيني العبيدي، تقي الدين المقريزي (المتوفى: 845هـ)، المحقق: محمد عبد الحميد النميسي، الناشر: دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الأولى، 1420 هـ - 1999 م.

2 - په څه روایتونو کې دا هم راغلي چې د تړون موده دوه کاله وه، خو راجح هغه روایتونه دي چې موده لس کاله ښايي.

3 - د حدیبیې د تړون حدیث خو تقریباً ټولو محدثینو روایت کړی دی، یوازې د بیلګې په توګه وګورئ: صحيح البخاري (3/ 195) مخکینی مصدر.

4 - أحكام القرآن (3/ 90)، المؤلف: أحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي (المتوفى: 370هـ)، المحقق: عبد السلام محمد علي شاهين، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى، 1415هـ/1994م.

آیتونه قابل عمل دي، خو د جصاص صاحب دې خبرې سره اختلاف کېدلی شي او علماو ورسره کړی دی چې د سولې حالت يوازې هغه حالت دی چې مسلمانان ضعيف او په لږ شمېر کې وي، او د جنګ حالت هغه دی چې دښمن د مسلمانانو په مقابل کې لږ او ضعيف وي، دا يې يو حالت کېدلی شي، له دې څخه پرته نور حالتونه هم کېدلی شي.

نو لنډه خبره دا شوه چې د غير مسلمانو هېوادونو سره اسلامي امارت اړيکې جوړولی شي، دا د قرآن کريم نه هم ثابته ده او د رسول الله صلى الله عليه وسلم د احاديثو او سيرت نه هم ثابته ده، او عقل هم د دې غوښتنه کوي، ځکه دې پورې ډېرې زياتې ګټې تړلې دي چې له دې پرته يې تر لاسه کول ممکن نه دي.

د نورو سره د اړيکو لپاره اصول

مخکې مو د اسلامي هېوادونو سره د اړيکو لپاره د دوو اصولو يادونه وکړه، ځکه چې هغه د اسلامي هېوادونو پورې ځانګړي اصول دي، غير مسلمانو هېوادونو ته هغه حيثيت نه دی ترلاسه، دلته په ډېرو لنډو ټکو کې د هغه اصولو يادونه کول غواړم چې د نورو سره په اړيکو کې يې اسلامي هېواد په نظر کې نيسي، دا هم اړينه نه ده چې په هر حالت کې دې ټول اصول په نظر کې ونيول شي، کېدلی شي په يو حالت کې يو اصل په نظر کې نيول اړين وي او په بل حالت کې بل اصل، له همدې امله کېدلی شي دا اصول په خپلو کې سره همغږي هم و نه لري، ځکه دا هر اصل په خپل حالت کې د تطبيق وړ دی، دا اصول په ډېره لنډه توګه په لاندې ډول دي:

لومړی اصل: عدل او انصاف

عدل د نورو هېوادونو سره د اړيکو يو بنسټيز اصل دی، عدل او انصاف په اسلام کې يو ډېر مهم اصل دی، بلکې همدا د اسلامي شريعت او قانون بنسټ تشکيلوي، همدا د ټولو نظامونو په بنياد کې پروت دی، له همدې څخه نور ډېر فروع او جزئيات سرچينه نيسي، په ټولو پخوانيو شريعتونو کې په همدې تأکيد شوی، او په اسلام کې په دې اړه ډېر زيات نصوص راغلي دي، موږ دلته په يو باندې اکتفاء کوو، الله تعالى فرمايي: {**يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ** } [**المائدة: 8**].

اې مؤمنانو يوازې د الله په خاطر د انصاف او عدل د ګواهۍ لپاره تيار او اماده اوسئ، د چا سره بغض، کينه او دښمني بايد تاسې دې ته ونه هڅوي چې عدل ونه کړئ، عدل وکړئ؛ ځکه عدل د تقوى سره ډېر نږدې دی، او تقوى اختيار کړئ، بې له شکه الله تعالى په هغه هر څه ښه باخبر دی چې تاسې کوئ.

په دې ايت کريمه کې په هر حالت کې د عدل او انصاف پر بنسټ د تعامل امر شوی دی، او د هر چا سره، سره له دې چې که هغه سره د انسان دښمني هم وي او کوم هېواد يې بدې هم راځي بايد بې انصافي او ظلم ورسره ونه کړي، په دې اړه امام ابن تيمية وايي: «أَنَّ كُلَّ خَيْرٍ فَهُوَ دَاخِلٌ فِي الْقِسْطِ وَالْعَدْلِ وَكُلَّ شَرٍّ فَهُوَ دَاخِلٌ فِي الظُّلْمِ. وَلِهَذَا كَانَ الْعَدْلُ أَمْرًا وَاجِبًا فِي كُلِّ شَيْءٍ وَعَلَى كُلِّ أَحَدٍ وَالظُّلْمُ مُحَرَّمًا فِي كُلِّ شَيْءٍ وَلِكُلِّ أَحَدٍ فَلَا يَحِلُّ ظُلْمُ أَحَدٍ أَصْلًا سَوَاءٌ كَانَ مُسْلِمًا أَوْ كَافِرًا أَوْ كَانَ ظَالِمًا»[1].

هر ډول خير د قسط او عدل په مفهوم کې داخل دی، او هر ډول شر د ظلم برخه ده، له همدې امله عدل په هر شي کې يو فرض امر دی، او په هر چا باندې فرض دی، او ظلم په هر شي کې او په هر چا حرام دی، نو په هيڅ اصلا ظلم روا نه دی، هغه که مسلمان او کافر او تر که ظالم هم وي په هغه ظلم روا نه دی.

دويم اصل: بالمثل معامله

د نورو هېوادونو سره د اړيکو يو بل اصل معامله بالمثل ده، هغه هېوادونه مسلمان وي او که کافر، دا په حقيقت کې د عدل د اصل څخه يو مستفاد اصل دی، نو هغه ټول نصوص چې د عدل په فرضيت دلالت کوي هغه د معامله بالمثل په فرضيت هم دلالت کوي، سره له دې چې په دې اړه ځانګړي نصوص هم راغلي دي، الله تعالى فرمايي{**وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ**} [**الشورى: 40**]. د زورولو جزا په هماغه اندازه زورول دي، خو که څوک معافول وکړي، او د اصلاح لاره خپله کړي نو د هغه اجر په الله تعالى باندې دی، بې له شکه الله تعالى ظالمان نه خوښوي.

د دې د تفسير په اړه امام رازي رحمه الله وايي: دا ايت د فقهې يو ډېر لوی اصل دی، ځکه د دې غوښتنه دا ده چې دهر جنايت په مقابل کې بايد د هغه سره متوازنه جزا ورکړ شي، او دا ځکه که بې جزا پرېښودل شي نو د شر او ظلم دروازه په خلاصه شي، ځکه چې د هر انسان په طبيعت کې ظلم، د نظام څخه سرغړونه او ظلم پروت دی، که ترې په زوره منع نه کړی شي هميشه به يې ارتکاب کوي او پرېږدي به يې نه، او که د ګناه څخه زياته جزا ورکړی شي نو هغه بيا ظلم ګرځي چې شريعت ترې پاک دی، نو يوازې همدا صورت پاتې شو چې بالمثل جزا ورکړی شي[2].

همدا اصل په نورو ايتونو کې هم ذکر شوی دی، چې له دې جملې څخه هغه ايت دی چې الله تعالى په کې فرمايي:{**فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ**} [**البقرة:194**]. نو چا چې پر تاسې تيری وکړ، هغه ته په هماغه اندازه جزا ورکړئ چې په تاسې يې تيری کړی دی.

همدا راز په هغه ايت کې هم دې ته اشاره ده چې الله تعالى په کې فرمايي: {**وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ**} [**النَّحْل:129**]. که تاسې جزا ورکوئ نو په هغه اندازه جزا ورکړئ چې تاسې ته يې ضرر رسولی دی، او که صبر وکړئ نو دا د صبر کوونکو لپاره غوره کار دی.

{**كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ** } [**التوبة: 7**]. په دې اخيري ايت کې هم تعامل بالمثل مطرح دی، ځکه ايت وايي چې تر څو هغوی په خپل تعهد باندې ولاړ وي تاسې هم پرې ودرېږئ، يعنې بالمثل تعامل ورسره وکړئ، هغوی چې کله تعهد مات کړی تاسې يې هم د ماتولو حق لرئ.

نو دا يو بنسټيز اصل دی، چې بايد د هېوادونو په خپل منځي اړيکو کې رعايت شي، يعنې حالت بايد داسې نه وي چې يو هېواد دې ظلم او تعدي کوي، او د بل هېواد څخه دې د ورورولۍ توقع لري، يو هېواد دې د بل د تباه کولو هڅې کوي او د بل څخه دې د مسلمان په حيث د ولاء غوښتنه کوي!!.

درېيم اصل: په خپل عهد او تړون وفا کول

1 - مجموع الفتاوى (18/ 166)، المؤلف: تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم بن تيمية الحراني (المتوفى: 728هـ)، المحقق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم، الناشر: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، المدينة النبوية، المملكة العربية السعودية، عام النشر: 1416هـ/1995م.

2 - مفاتيح الغيب أو التفسير الكبير (27/ 605) تأليف: أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي خطيب الري (المتوفى: 606هـ)، خپرونکی اداره: دار إحياء التراث العربي – بيروت، درېم چاپ ۱۴۲۰هـ.

يو د هغه اصولو څخه چې د مسلمانانو هېوادونو اړيکې بايد پرې ولاړې وي هغه په خپلو تعهداتو باندې وفا كول دي، د هېوادونو ترمنځ اړيکې په دوه اړخيزو تعهداتو باندې ولاړې وي، همدا راز د هېوادونو ترمنځ امن او سوله، د سولې او امنيت په دوه طرفه تړونونو ولاړ وي، او دا تړونونه كه عملي نه شي او پر دې تعهداتو كه وفا و نه شي دا د كاغذ د يوې ټوټې څخه اضافه كوم بل شی نه دي، له همدې امله اسلامي شريعت خپلو پيروانو ته په تعهداتو د عمل كولو په اړه ډير جدي هدايات لري، په قرآن كريم كې په ډيرو زياتو ايتونو كې په عهد باندې د وفا امر شوی دی، **{وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا} [الإسراء: 34]**. په عهد باندې وفا وكړئ، بې له شكه د عهد په اړه به پوښتنه كيږي.

په احاديثو كې په خپل عهد باندې د وفا دومره تأكيد راغلی دی چې د هيچا څخه پټ نه دی، تر دې چې رسول الله صلى الله عليه وسلم د هغه چا څخه دين نفي كړی دی چې په عهد باندې وفا نه لري، او د مسلمانانو تاريخ په دې شاهد دی چې په ډيرو ستونزمنو حالاتو كې يې هم په خبلو وعدو باندې وفا كړی او په خپلو تړونونو يې التزام كړی، له دې امله په اسلام كې د نورو هېوادونو سره د اړيكو لپاره يو اصل په عهد باندې وفا ده.

څلورم اصل: د خير په كارونو كې د همكارۍ لپاره مبادرت

مسلمان فرد وي او كه جماعت او كه هېواد د خير په كارونو كې مبادرت او په دې اړه د نورو سره همكاري او تعاون يې شعار دی، او دا ځكه چې دا امت د خير امت او الله تعالى ورته مطلق امر كړی چې د هر چا سره د نيكيو او تقوى په كارونو كې همكاري وكړي، او د گناه او ظلم او په نورو باندې په تيري كولو كې د چا سره مرسته ونه كړي، له دې امله دا يو اصل دی چې مسلمان هېوادونه بايد په خپلو اړيكو كې پرې ملتزم وه اوسيږي.

پنځم: زغم او خود گذري

اسلامي امت د عزت امت دی، چا ته سر ټيټول يې په قاموس كې نه شته **{مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا} [فاطر: 10]**. كه څوک عزت غواړي (نو د الله لور ته راشي) ځكه ټول عزت د الله لپاره دی. او په بل ايت كې فرمايي: **{وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ} [المنافقون: 8]** او عزت يوازې الله تعالى د هغه پيغمبر او مؤمنانو لپاره دی، مگر منافقين نه پوهيږي. د دې سره چې اسلام چا ته سر نه ټيټوي او نه چا ته تسليميږي مگر تكبر هم نه كوي، او كله چې دښمن اړيكو ته مايل شي نو مسلمان ته هم امر دی چې سولې ته غاړه كيږدي، **{وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ } [الأنفال: 61]**. همدا راز كله كه د دښمن له لورې تعنت او بې ځايه عناد گوري او مسلمان قيادت گوري چې په سوله او معاهدې په لاسليک كولو كې د اسلامي امت او مسلمان ملت گټه ده، په هغه وخت كې بيا د صبر، زغم او خود گذرۍ څخه كار اخلي، او حتى داسې تنازل هم كوي چې شايد تحمل يې هم په بعضې وختونو كې گران وي، لكه رسول الله صلى الله عليه وسلم چې د حديبيې په سوله كې وكړل، حضرت عمر رضي الله عنه ته يې تحمل گران وه، همدې ته د اشارې لپاره امام بخاري رحمه الله په خپل صحيح كې يو باب تړلى چې عنوان يې دي:«بَابُ الشُّرُوطِ فِي الجِهَادِ وَالمُصَالَحَةِ مَعَ أَهْلِ الحَرْبِ وَكِتَابَةِ الشُّرُوطِ»[1]. او د حديبيې واقعه يې په كې راوړى ده چې دې ته اشاره كول غواړي چې داسې شروط هم درست دي چې په ښكاره د منلو وړ نه وي، مگر دا چې په هغه كې د اسلامي امت او مسلمان ملت لپاره خير وي.

شپږم: د اسلام د لوړو اخلاقياتو التزام

يو اصل چې اسلام يې د نورو سره په اړيكو كې رعايت كوي او هغه د مسلمانانو د ټولو كارونو لپاره يو بنسټيز اصل دی هغه د اسلامي لوړو اخلاقياتو التزام دی، دا يو داسې اصل دی چې ډير زياتو اصولو ته شامل دی، همدا هغه اصل دی چې اسلامي امت د نورو څخه متميز گرځوي په ځانگړی توگه په اوسنی زمانه كې چې غربي نړۍ په بشپړ ډول د نفعي فلسفې تر اغيز لاندې ده.

د اسلامي اخلاقياتو څخه مراد هغه اصول او معتقدات دي چې د انسان په زړه او عقل كې ځای نيسي، چې په نتيجه كې يې څه كارونه ورته ښه او درست ښكاري نو په ژوند كې د هغوی د سرته رسولو كوښښ كوي، او څه شيان ورته بد او نادرست ښكاري چې په ژوند كې تر اجتناب كوي، د بيلگې په توگه «ظلم» يو انسان ته بد ښكاري نو په ژوند كې د ظلم څخه د ځان ساتلو التزام كوي، دې ته موږ اسلامي اخلاقيات وايو.

د مخكې بيان څخه ښرگنديږي چې اخلاقيات په دوه ډوله دي:

- مثبت او ښه اخلاقيات، دا هغه څه دي چې اسلام خلكو ته پرې د التزام لارښوونه او امر كوي، لكه په وعدو وفا، صبر، عفت، امانت، رينښتيا ويل، رحمت، نرمي، شجاعت او داسې نور، چې په تفصيل سره په قرآن كريم او نبوي سنتو كې يې يادونه شوی ده، او د اخلاقو اړوند كتابونو كې علماو راټول كړي دي.
- بد، خراب او منفي اخلاق، دا هغه صفات دي چې اسلام ترې خلک منع كړي دي، او څوک يې چې لري د هغه تقبيح يې كړی دی، لكه خيانت، غدر، منافقت، دروغ، ظلم او داسې نور، چې دا هم په تفصيل سره په كتاب او سنت كې راغلي دي، او علماو په خپلو كتابونو كې راټول كړي دي.

اسلام د دې امر كوي چې دا اخلاقيات (مثبت او منفي داوړه) بايد په ټولو انفرادي او اجتماعي اړيكو كې رعايت شي، نو مسلمان هېواد هم په دې ملزم دی لكه يو مسلمان فرد چې پرې ملزم دی، نو بايد چې په نړيوالو اړيكو كې په مثبتو اخلاقو التزام ولري او د بدو او نادرستو او منفي اخلاقو څخه ځان وساتي، د بيلگې په توگه منافقت او خيانت منفي اخلاق دي چې الله تعالى ترې منع كړی ده، الله تعالى په نړيوالو اړيكو كې په ځانگړې توگه د كفارو سره هم خيانت، غدر او منافقت ته اجازه نه وركوي، الله تعالى فرمايي: **{وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِن قَوۡمٍ خِيَانَةً فَٱنۢبِذۡ إِلَيۡهِمۡ عَلَىٰ سَوَآءٍۚ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡخَآئِنِينَ} [الأنفال: 58]**.

كه د كوم قوم له لورې د خيانت د خطر احساس وكړی نو د هغوی تړون ورته په ښرگند ډول ورگذار كړه (په ښرگند ډول يې مات كړه) (خيانت مه كوه) ځكه الله تعالى خائنان نه خوښوي.

تر دې چې د يو مسلمان ورور سره هم د داسې چا پر ضد دريدل او همكاري كول نه دي پكار چې مسلمان هېواد ورسره تړونونه لري، په دې اړه الله تعالى فرمايي:**{وَإِنِ ٱسۡتَنصَرُوكُمۡ فِي ٱلدِّينِ فَعَلَيۡكُمُ ٱلنَّصۡرُ إِلَّا عَلَىٰ قَوۡمِۭ بَيۡنَكُمۡ وَبَيۡنَهُم مِّيثَٰقٌ} [الأنفال: 72]**.

كه مسلمانان (چې هجرت يې نه دی كړی) له تاسې څخه په دين كې مرسته وغواړي نو پر تاسې يې مرسته لازم ده، مگر د داسې يو قوم پر ضد نه چې ستاسې او د هغوی ترمنځ تړون وجود ولري.

---

1 - «صحيح البخاري» (2/ 974 ت البغا)

په اخلاقیاتو د التزام قضیه په اسلامي شریعت کې دومره مهمه ده چې کله د فقهاو په تصریح سره د دې لپاره د «تعامل بالمثل» قاعده هم پرېښودل کیږي، د بیلګې په توګه که کوم هېواد د مسلمان هېواد په اتباعو ظلم وکړي، او یا یې د تاجرانو څخه په ناروا توګه مالونه واخلي، نو له دې امله چې مسلمان هېواد په اسلامي اخلاقیاتو ملزم دی او ظلم ورته ناروا دی، نو د هغه هېواد د اتباعو سره ظالمانه رویه نه شي کولی او دا کار ورته ناروا دی.

په اسلامي اخلاقیات د التزام له دې څخه هم څرګندیږي چې اسلام هم په وسائلو کې او هم په اهدافو کې خپل پیروان په اسلامي اخلاقیاتو ملزم ګڼي، یعنې اسلامي هېوادونو ته دا جواز نه لري چې د چا سره خیانت وکړي، چا ته درواغ ووایي، چا ته فریب ورکړي، او دلیل یې دا وي چې له دې څخه خو زما هدف او مقصد نیک او مسلمانانو ته خیر رسول ؤ، په هغه څه کې خیر نه شته چې الله تعالی ترې منع کړې وي، هو په حکمت سره تګ او په خپل ذکاوت د دښمن چلونو خنثی کول او له منځه وړل د غدر او خیانت په دائره کې داخل نه دي.

د اړیکو مجالات

اوس دا سوال چې په کومو میدانونو کې یو اسلامي حکومت د نورو خلکو سره اړیکي درلودلی شي، لکه مخکې مو چې وویل دا ټول کارونه د مسلمان قیادت اجتهاد ته پرېښودل شوي دي، چې د مصالحو او مفاسدو په نظر کې نیولو سره د درست او صحیح اجتهاد په نتیجه کې مشخص کړی شي، خو په ابتدائي ډول لاندې میدانونه دي چې په ځانګړې توګه زموږ هېواد په کې د نورو سره اړیکو ته اړتیا لري:

- اقتصادي او تجارتي اړیکي، هغه پخواني اجتهادات چې مالکیه د مشخصو شیانو تجارت د کفارو سره حرام ګڼي، د حکم د مبنی د تغییر او د ظروفو د تغییر له امله بیا کتنې ته اړتیا لري.
- امنیتي اړیکي، زموږ امنیت په پرله پسې توګه د پردیو د لاس وهنو له امله زیانمند شوی دی، دا ډول اړیکي زموږ اړتیا او ضرورت دی.
- سیاسي اړیکي چې دا په خپله د نورو ډېرو اړیکو لپاره بنسټ او بنیاد مهیا کوي.
- ټولنیزې او اجتماعي اړیکې، په ډېرو مجالاتو کې د نورو او په ځانګړې توګه د مسلمانو هېوادونو د مثبتو تجاربو څخه د استفادې لپاره ډېرې اړینې دي.

د پای ټکي

که وغواړو چې په پای که هغه ټکي چې د څېړنې په نتیجه کې ورته ورسیدو د درنو لوستونکو په مخ کې کېږدو نو وبه وایو چې:

لومړی: د یو اسلامي هېواد لپاره د نورو هیوادونو سره اړیکې درلودل یو شرعي حکم او انساني اړتیا ده، ځکه چې د دې ډول اړیکو د ایجادولو څخه پرته په اوسنۍ نړۍ کې د یو هېواد لپاره قائم پاتې کېدل ډېر ګران کار دی، همدا راز د وګړو ډېرې ګټې هم د همدې اړیکو په درلودلو سره تر لاسه کېدلی شي.

دویم: د دې اړیکو دلائل ډېر زیات دي، یو لړ یې په پیل کې د نورو سره د اړیکو لپاره د بنسټونو تر عنوان لاندې ذکر شوي، او نور شرعي دلائل چې رسول الله صلی الله علیه وسلم د کفارو سره معاهدې او تړونونه درلودل د معاهدو هیوادونو تر عنوان لاندې ذکر شوي دي.

دریم: نړۍ په ټوله کې په دوه ډوله ویشل شوی (دار الاسلام) او (دار الحرب) او دا ثنائي تقسیم درست دی، ځکه د فقهاو په اصطلاح کې (دار الحرب) د (دار الکفر) سره مرادف دی، او د (دار الحرب) معنی د هغه هېواد نه ده چې بالفعل د مسلمانانو سره په جنګ کې ښکیل وي.

څلورم: دار الحرب چې د دار الکفر مرادف دی، په درې ډوله ویشلی شو (لومړی: هغه هېوادونه چې بالفعل د مسلمانانو سره په جنګ کې ښکیل دي، او محاربین دي) (دویم: هغه هیوادونه چې د اسلامي هېوادونو سره تړونونه او تعهدات لري، چې اوس د نړۍ تقریبا اکثره هېوادونه همدا ډول دي) (دریم: هغه غیر مسلمان هېوادونه چې نه د مسلمانانو سره په جنګ کې ښکیل دي او نه ورسره تعهدات لري).

پنځم: د دې ټولو هېوادونو سره اړیکې درلودل اړینې دي، د محاربینو سره اړیکې د جنګ دي (چې تفصیلات یې موږ په دې بحث کې نه دي بیان کړي) او د نورو سره اړیکې د موادعې، متارکې او سولې دي، او دا کار د قرآن او سنت او د پیغمبر علیه السلام د سیرت کریمه څخه ثابت دی.

شپږم: اسلامي هېوادونه خو په اصل کې باید یو موټی وی، او د یو قیادت لاندې وی، مګر اوس چې هغه مطلوب حالت وجود نه لري، نو علماو د دې تصریح کړی ده چې د هرې سیمې خلک باید د خپل ځان لپاره یو حاکم وټاکي تر څو یې مشکلات حل وي، او د اسلامي امت د وحدت لپاره خپلو هلو ځلو ته ادامه ورکړي، او کله چې دا ډول وحدت رامنځته شو نو ټول مسلمان هېوادونه باید د هغه برخه شي.

اوم: کله چې اسلامي فقه د یو واقعیت په توګه د اسلامي هېوادونو په تعدد باندې اعتراف کوي، نو د نورو څخه دمخه باید یو اسلامي هېواد د دوی سره د اړیکو د جوړولو هڅه وکړي، ځکه له نورو څخه اسلامي هېوادونه یو بل ته سره نږدې دي، او دا اړیکې باید په اسلامي اخوت او د مسلمانانو ترمنځ یو بل سره په دوستۍ، حمایت او ولاء باندې ولاړې وي.

اتم: په اسلام کې د نورو سره د اړیکو لپاره اصول وجود لري چې په قرآن کریم او نبوي سنتو کې یې یادونه شوې ده، چې په نهایت کې دوو اصولو ته راجع کیږي، چې لومړی یې عدل او انصاف دی، او دویم یې د اسلامي مثبتو اخلاقیاتو التزام او د منفي اخلاقیاتو څخه اجتناب دی، اسلامي امارت په خپلو اړیکو کې باید دې اصولو ته التزام ولري.

و سبحانك اللهم و بحمدك نشهد أن لا إله إلا أنت نستغفرك ونتوب إليك.

د مصادرو او مراجعو نوم لړ

1- الأحكام السلطانية، المؤلف: أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب البصري البغدادي، الشهير بالماوردي (المتوفى: 450هـ)، الناشر: دار الحديث – القاهرة.

2- أحكام القرآن المؤلف: القاضي محمد بن عبد الله أبو بكر بن العربي المعافري الاشبيلي المالكي (المتوفى: 543هـ)، علَّق عليه: محمد عبد القادر عطا، الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة: الثالثة، 1424 هـ - 2003 م.

3- أحكام القرآن، المؤلف: أحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي (المتوفى: 370هـ)، المحقق: عبد السلام محمد علي شاهين، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى، 1415هـ/1994م.

4- الارشاد إلى قواطع الأدلة في أصول الاعتقاد د امام الحرمين الجويني (ت 478هـ) ليكنه، تحقيق: د. احمد عبد الرحيم السايح و توفيق علي وهبة، خپرونكى اداره: مكتبة الثقافة الدينية، شارع بورسعيد ـ القاهرة، لومړى چاپ كال ۲۰۰۹م/ ۱۴۳۰هـ.

5- أسنى المطالب في شرح روض الطالب (4/ 204) د شافعي عالم شيخ الإسلام زكريا بن محمد بن زكريا زين الدين أبو يحيى السنيكي الأنصاري (ت ۹۲۶) ليكنه، د دار الكتاب الاسلامي چاپ.

6- الأشباه والنظائر تأليف: الإمام العلامة / تاج الدين عبد الوهاب بن علي ابن عبد الكافي السبكي، خپرونكى اداره: دار الكتب العلمية، لومړى چاپ: 1411 هـ - 1991م.

7- أصول العلاقات الدولية في فقه الإمام محمد بن الحسن الشيباني، د عثمان جمعه ضميرية د دكتوراه رساله، چاپ دار المعالي، عمان، صويلح، اردن، لومړى چاپ ۱۹۹۹م.

8- أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن د شيخ محمد الأمين الشنقيطي ليكنه. أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن تأليف: محمد الأمين بن محمد المختار بن عبد القادر الجكني الشنقيطي (ت 1393هـ)، خپرونكى اداره: دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع بيروت – لبنان، د چاپ كال: 1415 هـ - 1995 م.

9- الاعتقاد والهداية إلى سبيل الرشاد على مذهب السلف وأصحاب الحديث، المؤلف: أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرَوْجِردي الخراساني، أبو بكر البيهقي (المتوفى: 458هـ)، المحقق: أحمد عصام الكاتب، الناشر: دار الآفاق الجديدة – بيروت، الطبعة: الأولى، 1401هـ.

10- إمتاع الأسماع بما للنبي من الأحوال والأموال والحفدة والمتاع، المؤلف: أحمد بن علي بن عبد القادر، أبو العباس الحسيني العبيدي، تقي الدين المقريزي (المتوفى: 845هـ)، المحقق: محمد عبد الحميد النميسي، الناشر: دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الأولى، 1420 هـ - 1999 م.

11- الأموال لابن زنجويه، المؤلف: أبو أحمد حميد بن مخلد بن قتيبة بن عبد الله الخرساني المعروف بابن زنجويه (المتوفى: 251هـ)، تحقيق الدكتور: شاكر ذيب فياض الأستاذ المساعد - بجامعة الملك سعود، الناشر: مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية، السعودية، الطبعة: الأولى، 1406 هـ - 1986 م.

12- آثار الحرب في الفقه الإسلامي دراسة مقارنة، شيخ وهبة الزحيلي ليكنه چې په اصل كې د هغه د دكتوراه رساله ده، چاپونكى اداره: دار الفكر، دمشق د دريم چاپ كاپي كال ۱۹۹۸م.

13- الآداب الشرعية د عبد الله بن محمد بن مفلح مقدسي (ت ۷۶۳هـ) ليكنه، تحقيق: شعيب الآرناؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، د چاپ كال ۱۹۹۹م دريم چاپ.

14- الآداب، تأليف: أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرَوْجِردي الخراساني، أبو بكر البيهقي (المتوفى: 458هـ)، اعتنى به وعلق عليه: أبو عبد الله السعيد المندوه، الناشر: مؤسسة الكتب الثقافية، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى، 1408 هـ - 1988 م.

15- بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، دويم چاپ ۱۹۸۶م.

16- التشريع الجنائي الإسلامي مقارنا بالقانون الوضعي، د دار الكاتب العربي بيروت چاپ، د چاپ نيټه نه ده ليكل شوى.

17- التقرير والتحرير في علم الأصول، ابن أمير الحاج (سنة الولادة / سنة الوفاة 879هـ.) الناشر: دار الفكر، سنة النشر 1417هـ - 1996م. مكان النشر بيروت.

18- تيسير التفسير تأليف: نجم الدين عمر بن محمد بن أحمد النسفي الحنفي (۴۶۱- ۵۳۷هـ) (دا د امام أبو البركات النسفي (ت 710) د مدارك التنزيل د مؤلف څخه بيل عالم دى چې له هغه څخه ډير مخكې تير شوى دى، او هغه يې د تفسير څخه ډيره استفاده هم كړى ده) تحقيق: ماهر اديب حبوش، ناشر: دار اللباب للدراسات وتحقيق التراث، اسطنبول، تركيا، لومړى چاپ كال ۲۰۱۹م – ۱۴۴۰هـ.

19- جامع البيان عن تأويل آي القرآن، تأليف: محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الآملي، أبو جعفر الطبري (المتوفى: 310هـ)، تحقيق: الدكتور عبد الله بن عبد المحسن التركي، خپرونكى اداره: دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، لومړى چاپ، كال: 1422 هـ - 2001 م.

20- الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه (صحيح البخاري) المؤلف: محمد بن إسماعيل أبو عبدالله البخاري الجعفي، المحقق: محمد زهير بن ناصر الناصر، الناشر: دار طوق النجاة (مصورة عن السلطانية بإضافة ترقيم ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي) الطبعة: الأولى، 1422هـ..

21- الجامع لأحكام القرآن، تأليف: أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي شمس الدين القرطبي (المتوفى: 671هـ)، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، خپرونكى اداره: دار الكتب المصرية – القاهرة، دويم چاپ 1384هـ - 1964 م.

22- الدر المختار د ابن عابدين د حاشيې رد المحتار سره د الدر المختار مؤلف محمد بن علي بن محمد بن علي بن عبد الرحمن الحنفي الحصكفي (ت ۱۰۸۸هـ) دى، او رد المحتار مؤلف ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين الدمشقي الحنفي (المتوفى: 1252هـ) دى، خپروونكى اداره: دار الفكر-بيروت، دويم چاپ: 1412هـ - 1992م.

23- الدر المنتقى شرح الملتقى على هامش كتاب مجمع الأنهر شرح ملتقى الأبحر، الدر المنتقى لمحمد علي بن محمد بن عبد الرحمن المعروف بالعلاء الحصكفي الحنفي مفتي دمشق، (1021هـ ـ 1088هـ) چې د الدر المختار مؤلف هم دى، طبع دار الكتب العلمية ـ بيروت، الطبعة الأولى عام 1998م.

24- روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، تأليف: شهاب الدين محمود بن عبد الله الحسيني الألوسي (المتوفى: 1270هـ)، تحقيق: علي عبد الباري عطية، خپرونكي اداره: دار الكتب العلمية – بيروت، لومړى چاپ: ۱۴۱۵هـ..

25- الروضة الندية شرح الدرر البهية دار الجيل، بيروت چاپ، بې له تاريخ څخه.

26- سنن أبي داود، أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي السِّجِسْتاني (المتوفى: 275هـ)، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، خپرونکی اداره: المكتبة العصرية، صيدا – بيروت.

27- السنن الكبرى تأليف: أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرَوْجِردي الخراساني، أبو بكر البيهقي (المتوفى: 458هـ) تحقيق: محمد عبد القادر عطا، خپرونکی اداره: دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، دريم چاپ: 1424 هـ - 2003 م.

28- السيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار، تحقيق: محمد ابراهيم زايد، د المجلس الأعلى للشؤون الاسلامية، لجنة احياء التراث الاسلامی، د چاپ کال ۱۹۸۸م.

29- شرح السير الكبير د امام محمد بن احمد سرخسي (ت ۴۹۰هـ) اصل كتاب د محمد بن الحسن الشيباني دی، او له دې وروسته، تحقيق: ابو عبد الله محمد حسن محمد حسن اسماعيل الشافعي، د محمد علي بيضون، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان د منشوراتو څخه، لومړی چاپ ۱۹۹۷م/ ۱۴۱۷هـ.

30- شرح النووي على مسلم د دار احياء التراث العربي، بيروت چاپ، دويم چاپ کال ۱۳۹۲هـ.

31- الشريعة الاسلامية والقانون الدولي العام، د المستشار علي علي منصور تأليف، الجمهورية العربية المتحدة، المجلس الأعلى للشؤون الاسلامية، القاهرة، لومړی چاپ ۱۹۷۱م موافق ۱۳۹۰هـ ش.

32- العلاقات الدولية في الإسلام، د امام محمد ابو زهرة ليكنه، د چاپونکی او نشرونکی اداره: دار الفكر العربی، مدينة نصر ـ القاهرة، د چاپ کال ۱۴۱۵هـ / ۱۹۹۵م.

33- العلاقات الدولية فى الاسلام (الجزء الأول) المقدمة العامة للمشروع (مشروع العلاقات الدولية فى الاسلام) د المعهد العالمي للفكر الاسلامي مشروع، د مشروع مشرف عام: أ.د. نادية مصطفى، په دې مجلد کې د دکتور احمد عبد الونيس شتا بحث، چې عنوان يې دی: (الأساس الشرعي والمبادئ الحاكمة للعلاقات الخارجية للدولة الإسلامية).

34- غياث الأمم في التياث الظلم يا الغياثي تحقيق: دكتور عبد العظيم الديب، د چاپ کال ۱۴۰۱هـ، همدا يې ښکلې تحقيق دی.

35- فقه الجهاد، د جهاد په اړه د شيخ يوسف القرضاوي موسوعي كتاب د مكتبة وهبة چاپ، ۱۴ شارع الجمهورية، عابدين، القاهرة، مصر، څلورم چاپ، ځانګړی چاپ کال ۲۰۱۴م.

36- الكشاف عن حقائق التنزيل، وعيون الأقاويل في وجوه التأويل تأليف: أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، الزمخشري جار الله (المتوفى: 538هـ) الناشر: دار الكتاب العربي – بيروت، الطبعة: الثالثة - 1407 هـ.

37- كفاية النبيه في شرح التنبيه، المؤلف: أحمد بن محمد بن علي الأنصاري، أبو العباس، نجم الدين، المعروف بابن الرفعة (المتوفى: 710هـ) المحقق: مجدي محمد سرور باسلوم، الناشر: دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى، م 2009م.

38- المبسوط تأليف: محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة السرخسي (المتوفى: 483هـ)، خپرونکی اداره: دار المعرفة – بيروت، د طبعې شمېر: نا څرګند، د چاپ کال: 1414هـ - 1993م.

39- مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، المؤلف : نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي، الناشر : دار الفكر، بيروت - 1412 هـ،

40- مجموع الفتاوى، المؤلف: تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم بن تيمية الحراني (المتوفى: 728هـ)، المحقق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم، الناشر: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، المدينة النبوية، المملكة العربية السعودية، عام النشر: 1416هـ/1995م.

41- المطلع على أبواب المقنع، د ابو عبد الله شمس الدين محمد بن ابي الفتح البعلي الحنبلي (ت 709هـ) ليکنه، ناشر: المكتب الاسلامي، بيروت، ۱۹۸۱م، تحقيق: محمد بشير الادلبي.

42- معلمة زايد للقواعد الفقهية والأصولية، تأليف د علماو يوه لويه مجموعه، خپرونکی اداره: مؤسسة زايد بن سلطان آل نهيان للأعمال الخيرية والانسانية، ومجمع الفقه الاسلامی الدولي، لومړی چاپ ۲۰۱۳م/۱۴۳۴هـ ابو ظبي – متحده عربي امارات.

43- مغازي الواقدي، المؤلف : أبو عبد الله محمد بن عمر بن واقد الواقدي (المتوفى : 207هـ).

44- مفاتيح الغيب أو التفسير الكبير تأليف: أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي خطيب الري (المتوفى: 606هـ)، خپرونکی اداره: دار إحياء التراث العربي – بيروت، دريم چاپ ۱۴۲۰هـ.

45- المفردات في غريب القرآن، المؤلف: أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهانى (المتوفى: 502هـ) المحقق: صفوان عدنان الداودي، الناشر: دار القلم، الدار الشامية - دمشق بيروت، الطبعة: الأولى - 1412 هـ.

46- من اجل نظرية فى القانون الدولي، د ادمون رباط ليکنه، ترجمه ابراهيم عوض په (المجلة المصرية للقانون الدولي په کال ۱۹۵۰م) ص ۱-۲۳ کې چاپ شوی دی.

47- النجم الوهاج في شرح المنهاج، المؤلف: كمال الدين، محمد بن موسى بن عيسى بن علي الدَّمِيري أبو البقاء الشافعي (المتوفى: 808هـ) الناشر: دار المنهاج (جدة) المحقق: لجنة علمية، الطبعة: الأولى، 1425هـ - 2004م.

48- نهاية المحتاج د شمس الدين محمد بن أبي العباس أحمد بن حمزة بن شهاب الدين الرملي الشهير بالشافعي الصغير (ت ۱۰۰۴هـ) چاپ دار الفكر للطباعة، د چاپ کال ۱۹۸۴م.